

การสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์โดยผ่านคณะสงฆ์ธรรมยุติกของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมของไทยที่มีมาตลอดเวลาและ เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งของทั้งสองสถาบัน พระมหากษัตริย์ของไทยที่ผ่านมาจึงมีวิธีการในการสร้างความสัมพันธ์มาบ้างน้อยบ้างตามพระปรีชาสามารถของแต่ละพระองค์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็เป็นที่ยอมรับกันว่า มีพระมหากษัตริย์ของไทยพระองค์หนึ่งที่ทรงมีความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์อย่างลึกซึ้ง และทรงมีความรู้ทางพุทธศาสนาเป็นอย่างดี เนื่องจากทรงเคยผนวชเป็นพระภิกษุถึง ๒๗ พรรษา ซึ่งสามารถนับได้ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงเคยผนวชเรียนนานที่สุดของไทยทีเดียว พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นคือ "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"

พระราชประวัติโดยย่อ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและสมเด็จพระบรมราชเทวี ซึ่งเป็นพระอัครมเหสี ต่อมาภายหลังได้รับการเฉลิมพระนามเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงประสูติเมื่อ

^๑สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธศาสนา (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธสิริโสภา, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธรจุฑานุช ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส ๒๔ มิถุนายน ๒๔๒๓) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยเชชม, ๒๔๒๓), หน้า ๓.

วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ใน
 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ณ พระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ซึ่งขณะนั้น
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงไม่ได้ขึ้นครองราชสมบัติ และดำรงพระยศ
 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร^๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวซึ่งทรงอยู่ในฐานะพระเจ้าหลานเธอและทรงเป็นเอกอัครบรมราชาโอรสองค์ที่สองใน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระอัครมเหสี^๓ พระราชโอรสองค์แรกที่ประสูติ
 แต่พระอัครมเหสีได้เสด็จสู่สวรรคาลัยในวันที่ทรงพระราชสมภพ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๔๔ จึง
 ไม่ปรากฏพระนามและมิได้รับพระราชทานพระนาม ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวโปรดให้เรียกพระนามว่า "เจ้าฟ้าราชกุมาร"^๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงมีพระอนุชาร่วมพระมารดาอีกพระองค์หนึ่งซึ่งพระองค์ทรงโปรดปรานมาก^๕
 และประสูติที่พระราชวังเดิม เช่นเดียวกันในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๖^๖

คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งหากจะนับจำนวน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^๒ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๒, ความทรงจำ, หน้า ๔๘.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธศาสนา, หน้า ๓.

^๔ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟแฟ็ท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, แปลโดย นิจ ทองโสภิต (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคมนักวิจัยแห่งประเทศไทย, ๒๕๒๐), หน้า ๑.

^๕ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๒, ความทรงจำ, หน้า ๕๓.

^๖ ดร. เอ. ซี. กริสไวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๕.

^๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางแจ่มวิชาสอน (ผิน นิยมเหตุ) ณ เมรุวัดสังข์กระจาย ธนบุรี วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๒) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒), หน้า ๑๓๓.

พระราชบุตรซึ่งประสูติจากพระราชมารดาเดียวกันแล้วก็มี ๕ พระองค์ เป็นพระราชโอรส ๓ พระองค์ และพระราชธิดา ๒ พระองค์^๑ นอกจากนี้ยังทรงมีพระเชษฐาอนุชาเชษฐภคินี และชนิษฐานต่างพระมารดาอีกหลายพระองค์^๒ เมื่อพระราชบิดาทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์ จึงทรงพระยศเป็นสมเด็จพะราชโอรสพระองค์ใหญ่^๓ การศึกษาของพระองค์ก็ทรงได้ศึกษาริชาความรู้โดยทั่วไป สำหรับพระกุมารเช่น การทรงม้า ยิงปืนไฟ^๔ การใช้อาวุธต่าง ๆ และการศึกษาริชาดขกรรมซึ่งพระองค์ทรงศึกษาจากเจ้าพระยาศรียธรรมาธิราช^๕ ฯลฯ เมื่อพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา ใน พ.ศ. ๒๓๕๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงโปรดให้จัดพระราชพิธีโสกันต์ขึ้นตามพระราชประเพณีการโสกันต์เจ้าฟ้าสมัยกรุงศรีอยุธยา^๖ อย่างมโหฬารเต็มตามตำราและโปรดให้เฉลิมพระนามจารึกในพระสุพรรณบัตรว่า "สมเด็จพะเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ พงศิศวรราชษัตริย์ชุตติยราชกุมาร"^๗ ใน พ.ศ. ๒๓๖๐ ได้ทรงผนวชเป็นสามเณร โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้มี

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

^๒ ดร. เอ.พี. กริสไวลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๕.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๕๔.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธศาสนา, หน้า ๖.

^๖ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๕๕.

^๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธศาสนา, หน้า ๕.

พิธีสมโภชอย่างยิ่งใหญ่^๑ ขณะทรงผนวชได้ประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ เป็นเวลานานถึง ๗ เดือน^๒ จึงทรงลาผนวชแล้ว เสด็จกลับมาประทับในบริเวณพระราชวังฝ่ายหน้า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ โปรดฯ ให้ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก จนถึง พ.ศ. ๒๓๖๕ ก็ทรงย้ายไปประทับ ณ พระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี^๓ เมื่อทรงมีพระชนมายุได้ ๒๑ พรรษา ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ พระองค์ก็เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุ การผนวชของเจ้าฟ้ามงกุฎในครั้งนี้ ในหมายรับสั่งได้อธิบายว่า

"...พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย...ทรงโปรดให้จัดการทรงผนวชอย่างเจียบ ๆ ไม่มีกระบวนแห่ มีเจ้านายเป็นหัวหน้า ๗ องค์ด้วยกันที่ผนวชเป็นภิกษุมี ๒ องค์ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหมายเรียกทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ และพระองค์เจ้าอำโก ในพระสัมพันธวงศ์เธอกรมหมื่นเสนาบดีบริรักษ์ ผนวชสามิเณร ๖ พระองค์ คือพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้านิลรัตนคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา หม่อมเจ้าโต หม่อมเจ้าบุตร ในสมเด็จฯ พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี หม่อมเจ้าศิริ คือสมเด็จฯ พระบรมราชมาตามหัยกาเธอกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ หม่อมเจ้าลักขณา คือพระ เจ้าราชวรวัชร์ เธอ พระองค์เจ้าลักขณานคุณ ในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าศิริ ในพระเจ้าอัยกาเธอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ทรงจำเริญพระเกษาที่พิมดาบคด แล้วสมโภชเรียนเทียนในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน วันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมอกจศก จุลศักราช ๑๑๘๖ สมโภชแล้วเสด็จประทับอยู่ ณ หอพระมณเฑียรธรรม ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๔ บาท พระฤกษ์เสด็จออกทรงผนวช ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม... เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จทรงทำอุปัชฌาย์วัดที่อยู่วัดมหาธาตุแต่ ๓ วันเท่านั้น ก็เสด็จขึ้นมาประทับอยู่วัดสมอราย ขณะนั้นพระปัญญาพิศาลเถรถึงมรณภาพแล้ว พระธรรมวิโรจน์ อันกล่าวกันว่า มีปฏิหาร์เชี่ยวชาญในทางวิปัสณาเหมือนกันเป็นเจ้าอาวาส..."^๔

^๑ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายมหตุรชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๔ เลขที่ ๖/๒ เรื่องพิธีสมโภชสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเณร.

^๒สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๕๘.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐-๖๑.

^๔พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส (สทธรรมิกสำนักวัดราชาธิวาส พิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการ พระราชทานเป็นที่ระลึกในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุวรินทรบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ พระเมรุท้องสนามหลวง วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๔) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๕๔), หน้า ๒๒-๒๓.

สำหรับวัดสมอรายนี้ถือได้ว่าเป็นวัดที่ปฏิบัติวิปัสณาธุระ ตามประเพณีของเจ้านายที่
 ออกบวช^๑ เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมชนกาธิราช^๒ / แต่หลังจากทรงผนวชได้เพียง ๑๕ วัน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็สวรรคต^๓ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)
 เมื่อขึ้นพุทธเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปิวอก
 พ.ศ. ๒๓๖๗^๓ โดยที่ทรงไม่ได้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่เจ้านายพระองค์ใด และในขณะนั้น
 ก็มีได้มีเจ้านายพระองค์ใดดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลอันเป็นตำแหน่งรัชทายาท
 ดังนั้น จึงเป็นภาระของพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีผู้ใหญ่ ตลอดจนสมเด็จพระสังฆราช
 และพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ที่จะต้องประชุมกัน เพื่อทำการเลือกพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ขึ้นมาสืบ
 สันตติวงศ์ต่อไป ผลของการตกลงปรากฏว่ามีมติเลือก พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น
 เจษฎาภินทรให้ขึ้นครองราชสมบัติ^๔ เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งขณะนั้นทรงผนวชอยู่ จึงทรงผนวชต่อไป
 อย่างไม่มีกำหนด^๕

การสถาปนารวมยุติกนิกาย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเริ่มศึกษาอักษรสมัย ณ สำนักวัด
 ท้ายตลาด^๖ ที่สำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) ตั้งแต่ครั้งอยู่พระราชวังเดิม^๗

^๑โปรดดูรายละเอียดในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ความทรงจำ, หน้า ๖๖-
 ๖๘ เกี่ยวกับประเพณีการบวชของเจ้านายที่สืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา

^๒พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส,
 หน้า ๒๕

^๓สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ความทรงจำ, หน้า ๖๑.

^๔วันทณีย์ ล่งศิริ, การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า
 หน้า ๕๒-๕๓. (รายละเอียดเกี่ยวกับการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้
 สามารถหารายละเอียดที่มีความแตกต่างตามการวิเคราะห์ของนักประวัติศาสตร์และนักวิชาการ
 ต่าง ๆ ได้จากหนังสือหัว ๆ ไป)

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ความทรงจำ,
 หน้า ๖๕.

^๖วัดโมฬีโลกยาราม

^๗สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ความทรงจำ, หน้า ๕๕.

ดังนั้น จึงทรงเริ่ม เรียนอักษรสมัยภาษาบาลีมาแต่ก่อนทรงผนวชเณร ครั้น เมื่อทรงผนวชและประทับ
 อยู่ ณ วัดมหาธาตุ ที่พระตำหนักซึ่งปลูกขึ้นใหม่ นอกพระระ เียงอุโบสถด้านตะวันออกเฉียงเหนือ^๑
 การเล่าเรียนจึงทำได้มากขึ้นจน เมื่อทรงผนวช เป็นพระภิกษุและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-
 นภลัย สวรรคตขณะที่กรมหมื่น เจษฎาบดินทรพระ เชนษุาต่างพระมารดา เป็นผู้ครองราชสมบัติ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีพระนามขณะทรงผนวชว่า "วชิรญาณภิกษุ" จึงทรงผนวช
 ต่อและมีโอกาสในการศึกษาพุทธศาสนาได้เพิ่มที่มากขึ้น

ก. การศึกษาและพระราชดำริทางพุทธศาสนา

การที่พระวชิรญาณได้มีความรู้ในภาษาบาลีมาตั้งแต่ครั้งก่อนทรงผนวชเป็นพระภิกษุ
 และเมื่อทรงผนวชเป็นภิกษุแล้วได้ทรงประทับศึกษาริปลนาธุระอยู่ ณ วัดราชาธิวาส จนทรงทราบ
 หหมดแล้ว ก็เสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดราชสิทธิธาราม^๒ เพื่อศึกษาการวิปลนาอีกแห่งหนึ่ง เนื่องจาก
 ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้วัดอรุณวาสซึ่งฝึกวิปลนาธุระ^๓ ที่สำคัญมี ๒ วัด คือวัดสมอรายกับ
 วัดราชสิทธิธาราม^๔ พระองค์ทรงมิได้ประทับอยู่ที่ใดประจำตลอดเวลา เพราะถ้าทรงทราบว่า
 มีที่เรียนวิปลนาแห่งใดก็จะเสด็จไปทรงศึกษาที่ทุกแห่ง ซึ่งก็ทรงศึกษาได้ทั้งหมด จากการศึกษา
 ทรงศึกษาดังกล่าวจึงได้ก่อให้เกิดพระราชดำริว่า หลักความเชื่อและการปฏิบัติตามหลักวิปลนาธุระ
 นั้น เป็นแต่วิธีที่ถือต่อ ๆ กันมาโดยไม่มีทางที่จะให้ถึงประโยชน์อันพึงปรารถนาของมนุษย์ได้ และ
 เมื่อพระองค์ทรงสงสัยในปัญหาหรือที่มาของหลักปฏิบัติและหลักความ เชื่อบางประการในพุทธศาสนา
 บรรดาอาจารย์ต่าง ๆ ก็ตอบไม่ได้และมักจะอธิบายว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้ใหญ่เคยปฏิบัติและสั่งสอน
 ต่อ ๆ กันมา โดยไม่แจ่มแจ้งแสดงเหตุผลหรือข้อออกมาให้เห็นจริงได้^๕ การปฏิบัติและประพฤติ

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระประวัติและพระราช
 นิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระพุทธศาสนา, หน้า ๗.

^๒ วัดพลับ

^๓ วัดของไทยพอจะแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือวัดคามวาสีที่เน้นการศึกษาเล่าเรียน
 ทางตันถุระและวัดอรุณวาสีที่เน้นการศึกษาเล่าเรียนวิปลนาธุระ

^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เรื่องประวัติวัดมหาธาตุ (กรุงเทพฯมหานคร:
 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาถ, ๒๔๖๑), หน้า ๔๒.

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติและพระราช
 นิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระพุทธศาสนา, หน้า ๘.

พรหมจรรย์ที่สืบต่อกันมาและมีความเหมือน ๆ กัน ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติที่วนเวียนอยู่กับของเดิมไม่ได้เป็นการแสวงหาหรือได้คุณธรรมใด ๆ เลย "ทำให้น้ำเชื้อหน้าและวงจาย เหมือนกับการยิมจุมกของคนอื่นมาหายใจ โดยที่ตัวเองไม่ยอมคิดหรือค้นคว้าด้วยตนเองเลย"^๑ ด้วยเหตุนี้พระวชิรญาณจึงทรงมีพระราชดำริว่า "ทางที่จะหยั่งรู้ถึงที่มาของหลักปฏิบัติและความเชื่อทางพุทธศาสนานั้นจะหาได้ก็ด้วยการเรียนพระปริยัติธรรมเพื่อศึกษาความรู้ทั้งหมดได้ตามลำพัง เนื่องจากการเรียนพระปริยัติธรรมเป็นการเล่าเรียนพระไตรปิฎกและพระพุทธานุชาดที่มีมาแต่โบราณ"^๒ แต่การเรียนพระปริยัติธรรมในวัดอรุณราชวรวิหารเช่นวัดราชาธิวาส หรือวัดราชสิทธิาราม ทำให้ไม่สะดวก ดังนั้น จึงเสด็จกลับมาประทับ ณ พระตำหนักในวัดมหาธาตุ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘^๓ เพื่อเริ่มต้นเรียนพระปริยัติธรรมโดยมีพระวิเชียรปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิตย ซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่งเป็นอาจารย์สอน ทรงใช้เวลาในการศึกษากับพระวิเชียรปรีชาถึง ๓ ปี^๔ ระหว่างนั้นก็ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักอาจารย์ต่าง ๆ ทั้งฆราวาสและบรรพชิตไปด้วยจนมีความเชี่ยวชาญและแตกฉานในพระปริยัติธรรม^๕ ดังนั้น พระวชิรญาณจึงทรงมีความรู้ทั้งด้านวิปัสณาสูตรและคัมภีร์ตามวิธีการศึกษาพุทธศาสนาแบบไทยในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง การเรียนพระปริยัติธรรมในตอนนั้นของพระวชิรญาณนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่า วัดราชาธิวาสว่า

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^๓ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องประวัติวัดมหาธาตุ, หน้า ๔๕.

^๔ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๖๔.

^๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส,

"...ในการที่ทรงเรียนพระปริยัติธรรมนี้ พระองค์ไม่ได้หวังต่อผลซึ่งจะให้ เป็นพระเกียรติยศ ถ้าเป็นประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด หวังที่จะทรงทราบธรรมวิสัย ให้แจ้งชัดในข้อปฏิบัติซึ่งมีมูลรากเดิมอย่างไร ผลที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนคลาย กลับมาอย่างไร วัตรปฏิบัติใด เดิมหมายผลอย่างไรด้วยความประพฤติเคลื่อนคลาย วัตรปฏิบัติกลายเป็น ได้รับผลอย่างอื่นเช่นนี้..."^๑

ซึ่งผลของการศึกษาพุทธศาสนาของพระวชิรญาณได้ก่อให้เกิดพระราชดำริทางพุทธศาสนา ขึ้น ซึ่งพอจะสรุปได้คือ

พระวชิรญาณทรงมีความเชื่อว่า "ศาสนาวางศ์เป็นจลาจลมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว"^๒ ดังจะพิจารณาได้จากการประพฤติของพระสงฆ์ที่คลาดเคลื่อนและห่างเหินจากพุทธบัญญัติอันเป็นวินัยของพระสงฆ์อยู่เป็นอันมาก^๓ สาเหตุสืบเนื่องมาจากการที่พระสงฆ์ขาดการศึกษา และศึกษาทางพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง มักจะเชื่อและปฏิบัติตามคนรุ่นเก่าหรือเชื่อตามคำสั่งสอนของอาจารย์รุ่นก่อน ๆ โดยไม่มีข้อโต้แย้ง ซึ่งอาจจะเรียกได้ว่าเป็นความหลงอันเกิดแต่ความไม่พิจารณานั้นเอง "เมื่อความหลงเข้ามาครอบงำก็จะทำให้ผู้ที่มีความหลงกลายเป็นผู้ถือตัว มีความกระด้าง มีความมัวเมาและมีโทษะในที่สุด"^๔ การไม่มีการพิจารณาหลักคำสอนทางพุทธศาสนาและข้อปฏิบัติตามคำสอนอย่างแท้จริงของพระสงฆ์ทำให้มีความประพฤติวินัยอย่างย่อหย่อน "ไม่มีความต้องการด้วยพระลัทธธรรม มุ่งแต่ลาภสักการะและชื่อเสียง"^๕ โดยเฉพาะหลักปฏิบัติ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘-๒๙.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส; เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธศาสนา, หน้า ๙.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประวัติวัดมหาธาตุ, หน้า ๕๖.

^๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๓๕๙-๓๖๑.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๓.

พื้นฐานที่สำคัญของการสืบทอดพุทธศาสนา เช่น หลักอุปสมบท หรือการกำหนดสีมา ฯลฯ เพราะ
 ถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการรักษาพุทธศาสนาให้มีความบริสุทธิ์^๑ เนื่องจากสีมาหรือเสมา
 ในสมัยนั้นหากนำเอาพระวินัยมาพิจารณาจะพบว่า เป็นสีมาที่ไม่ถูกต้อง เมื่อสีมาไม่ถูกต้อง
 พระสงฆ์ที่อุปสมบทในสีมาดังกล่าวก็ย่อม เป็นสงฆ์ที่ไม่บริสุทธิ์ไปด้วย แม้กระทั่งในการเปล่งเสียง
 อักษรที่เป็นคำพูดโต้ตอบกันในการอุปสมบทก็ทำกันอย่างไม่ถูกต้อง เช่นกันหากนำไปเทียบเคียง
 กับหลักคัมภีร์ทางคัมภีร์ศาสตร์^๒ เมื่อพื้นฐานดังกล่าวของพุทธศาสนาไม่ถูกต้อง ก็มีผลทำให้
 พุทธศาสนาขาดการสืบทอดที่บริสุทธิ์ตามไปด้วย "เปรียบเสมือนกับต้นไม้ที่มีรากเง่าอันเน่า"^๓
 ก็ต้องตายไปในที่สุด แม้กระทั่งคำสอนทางพุทธศาสนาของบรรดาพระสงฆ์ต่าง ๆ ก็ยากที่จะรู้ว่
 สิ่งใดเป็นคำจริงหรือคำเท็จ เพราะมักอ้างว่าเป็นพระพุทธรูปพระพุทธรูป พระพุทธรูปพระพุทธรูป
 หรือคำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้านั้นมีจุดมุ่งหมายที่จะสั่งสอนให้ประชาชนปฏิบัติตัวให้ถูกต้องอยู่ใน
 ศีลธรรมอันเป็นการนำไปสู่จักรพันธกิจ ซึ่งเป็น เป้าหมายหลักของพุทธศาสนา เมื่อพระพุทธรูปเจ้า
 ทรงปรนิพพานไปก็มีการสังคายนา มีการย่อและรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธรูปองค์เป็นหมวดหมู่
 ตลอดจนมีการจารึกสืบทอดต่อ ๆ กันมาโดยเฉพาะในพระสูตรที่เป็นพระพุทธรูปภาณินั้น ในบางส่วน
 ก็เป็นของบรรดาพระอรหันตสาวกที่แต่งเสริมเติมต่อภายหลัง ดังนั้น การเผยแพร่คำสอน
 และการปฏิบัติทางพุทธศาสนาจึงมีความจำเป็นที่ต้องมีการวินิจฉัยและพิจารณาให้ละเอียดเสียก่อน
 ว่ามีความถูกต้องและน่าจะเป็นไปได้เพียงใดเสียก่อน^๔ มิใช่จะมุ่งแต่ท่องจำต่อ ๆ กันมาเพียง

ในเรื่องเดียวกัน; หน้า ๔๑๙.

^๒โปรดอ่านรายละเอียดได้จาก สมณศาสน์ ฉบับที่ ๒ เรื่องสมาธิวิจารณ์ ในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว; ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๓๔๒-๔๕๓.

^๓พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส, หน้า ๒๙.

^๔โปรดอ่านรายละเอียดในคาถาสรรเสริญพระธรรมวิสัย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวภาค ๑
 (คณะธรรมยุตและมหาสมุทรราชวิทยาลัย โดยเสด็จพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติสมัยครบ ๑๐๐ ปี
 จากวาระเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑
 ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาสมุทรราชวิทยาลัย, ๒๔๑๑), หน้า ๔๘-๗๐.

อย่างเดียว จนทำให้วัตรปฏิบัติต่าง ๆ ห่างเหินออกจากจุดมุ่งหมายทางพุทธศาสนาไปมากขึ้นทุกที

จากพระราชดำริดังกล่าวทำให้พระวชิรญาณได้พยายามหาทางที่จะแก้ไขปัญหานั้น พระองค์ทรงมีพระราชดำริดังกล่าว จนกระทั่งทรงพบกับพระเถระมอญองค์หนึ่ง ซึ่งมีนามฉายาว่า พุทธวังโสชื่อชาย^๑ ซึ่งบวชมาจาก เมืองมอญแล้ว เข้ามาร่วมอยู่ในเมืองไทย จนได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธอาจารย์อยู่ที่วัดบวรเมณฑล ซึ่งเป็นผู้รู้พระวินัยปิฎกที่ชำนาญมาก จากการที่ทรงมีพระราชปวงณา-วิสัยฆนาระหว่างกัน เกี่ยวกับปัญหาทางพระวินัย ได้ก่อให้เกิดความพอใจพระราชพหุทัยต่อพระวชิรญาณอย่างมากจึงทรง เลื่อมใสในลัทธิของพระมอญและได้ทรงปฏิบัติพระธรรมวินัยตามแบบพระมอญที่ เครื่องครัดในพระวินัย^๒ โดยทรงยอมรับนับถือพระสุเมธมณี เป็นพระอาจารย์ในการศึกษาพระธรรมวินัยและพระไตรปิฎก จากนั้นก็มีศิษย์หลววง เข้ารับการศึกษาบรมกับพระสุเมธมณีมากขึ้นตามลำดับ^๓ แต่วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์คฤมอย่างพระมอญนี้ มีความผิดแผกแตกต่างจากพระทั่วไไปในสมัยนั้นหลายประการ การปฏิบัติตามอย่างพระมอญของพระวชิรญาณในวัดมหาธาตุจึงทำไม่สะดวกดังนั้น พระวชิรญาณจึง แสด็จกลับไปประทับ ณ พระตำหนักที่ กรมพระราชวังบวรมหาดัศคิพลเสพทรงปลูกถวาย ณ วัดราชาธิวาส เป็นตำหนักชื่อฟ้าโบริกะกา ๔ ห้องมีเฉลียงรอบ^๔

^๑ชาย แปลเป็นภาษาไทยว่า ผีง

^๒สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติวัดมหาธาตุ, หน้า ๔๗.

^๓พระมหานูญช่วย, คณะสงฆ์รามัญในประเทศไทย (วัดพญาปราบปัจจามิตร พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปรีชยิตสุนทร (เชียว พุทธธรรณีโต) เจ้าอาวาสวัดพญาปราบปัจจามิตร เจ้าคณะอำเภอลังหวัดสมุทรปราการ (ธรรมยุติ) ณ มรุมวัดพญาปราบปัจจามิตร สมุทรปราการ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๗) (กรุงเทพมหานคร ๖ พุทธอุปลัสมภักภักพิมพ์, ๒๕๑๗), หน้า ๘๐-๘๑.

^๔พระบาทสมเด็จพร จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส, หน้า ๓๑.

พ.ศ. ๒๓๗๒ รวมเวลาที่กลับไปประทับ ณ วัดมหาธาตุเป็นเวลา ๕ ปี ขณะนั้น มีพระสงฆ์หนุ่มซึ่งเป็นเจ้านายบ้างและผู้ดีบ้าง ซึ่งเลื่อมใสในพระราชดำริของพระวชิรญาณและ ปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติที่พระวชิรญาณทรงปฏิบัติอยู่ มีจำนวนประมาณ ๒๐ รูป ซึ่งถือได้ว่าเป็น พระศิษย์หลวงรุ่นแรก พระศิษย์หลวงเหล่านี้ได้ตามเสด็จไปอยู่วัดสมอราย ๖ รูป นอกนั้นก็คง จำพรรษาอยู่ ณ วัดมหาธาตุและวัดอื่น ๆ ปะปนกับพระทั่ว ๆ ไป

ข. การเผยแพร่และปฏิบัติตามพระราชดำริทางพุทธศาสนา : กำเนิดธรรมยุติกนิกาย

เมื่อพระวชิรญาณ เสด็จกลับไปยังวัดราชาธิวาสก็ทรงประกาศถึงแนวพระราชดำริ และหลักปฏิบัติแบบใหม่ นอกจากนี้ยังทรงเผยแพร่พระราชดำริสั่งสอนพระธรรม เทศนาแก่ผู้สนใจ ทั้งทางฝ่ายบรรพชิตและฆราวาส ผู้ที่เบาซและปฏิบัติตามพระราชดำริของพระองค์ได้ ขยายจำนวนเพิ่มมากขึ้น ขณะเดียวกัน พระในวัดสมอรายก็ยังเป็นพระมหากายฝ่ายวิปัสณาธุระ แต่ก็ไม่ก้าวก้าวย่างกัน^๑ และจากพระราชดำริเรื่องสีมาและการอุปสมบทดังกล่าว ซึ่งพระวชิรญาณ เชื่อว่าเป็นอยู่ในขณะนั้นไม่บริสุทธิ์ พระองค์จึงทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทรงหาความบริสุทธิ์ ให้ถ่องแท้^๒ โดยการสืบทอดพระสงฆ์ที่อุปสมบทในกัลยาณสีมา^๓ มาได้ ๑๘ รูปเป็นคณะสงฆ์ที่จะมาประกอบพิธีอุปสมบทในนทีสีมา ซึ่งทำเป็นแพกลางน้ำหน้าวัดสมอรายโดยสมมติเป็นโบสถ์ กลางน้ำ^๔ และมีการดำเนินสังฆกรรมต่าง ๆ ในโบสถ์แพนั้นทั้งหมด^๕ พระวชิรญาณได้ ทำการอุปสมบทซ้ำใหม่อีกครั้งในนทีสีมานี้ โดยใช้พระอุปัชฌาย์และพระคู่สวดตลอดจนพระอันดับ ทั้งหมดเป็นพระมอญที่อุปสมบทในกัลยาณสีมา การอุปสมบทครั้งนี้ โปรดให้สวดกรรมวาจาผู้ ทั้งทำนองรามัญและทำนองมคธเพื่อให้ถูกต้องอย่างแท้จริง ต่อมาก็โปรดให้พระศิษย์หลวง ร่วมทำการอุปสมบทด้วยอีก ๔ รูป คือ

^๑ เรื่องเดียวกัน; หน้า ๓๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน; หน้า ๓๒.

^๓ กัลยาณสีมา คือ สีมาของคณะสงฆ์มอญ นิกายกัลยาณิ คณะสงฆ์มอญนิกายนี้ได้รับการ ยกย่องว่ามีวัตรปฏิบัติที่รักษาพระวินัยได้อย่างเคร่งครัดและถูกต้อง.

^๔ เนื่องจากพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า "พื้นดินอาจไม่บริสุทธิ์เสมอไป น้ำย่อมสกปรก"

^๕ เรื่องเดียวกัน; หน้า ๓๘. และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง พระพุทธศาสนา, หน้า ๑๑.

๑. พระญาณรักชิต (พัก)
๒. พระเทพโมลี (เอียด)
๓. สมเด็จพระวันรัต (ทับ)
๔. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์
๕. พระครูปลัด (ทัต)
๖. พระครูวิสุทธิวงษ์ (พัก)
๗. พระอมรโมลี (ลบ)
๘. สมเด็จพระสังฆราช (สา)
๙. พระปลัด (เรื่อง)^๑

ระหว่างที่ประทับอยู่ที่วัดราชาธิวาสนี้ พระองค์ได้ทรงปฏิบัติตามพระราชดำริของพระองค์
ต่อไปที่นอกเหนือจากเรื่องการอุปสมบทคือ การเผยแพร่หลักคำสอนทางพุทธศาสนาโดยการแสดง
พระธรรมเทศนาที่แปลกไปกว่าพระสงฆ์ทั่ว ๆ ไปจนมีชื่อเสียง โดยเฉพาะการเทศนาและการ
เผยแพร่แนวปฏิบัติโดยให้มีการวิเคราะห์และพิจารณาหลักธรรมให้เข้าใจก่อนที่จะนำไปปฏิบัติ^๒

เมื่อพระวชิรญาณทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้มีการแห่พระวชิรญาณจากวัดราชาธิวาสมาครองวัดบวรนิเวศวิหาร^๓ เมื่อวันพุธที่ ๑๑
มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๔ แล้วโปรดให้
สร้างพระตำหนักพระราชทาน "...คือพระปั้นหยาลงหนึ่ง เป็นตึกฝรั่ง พื้น ๓ ชั้น ที่รื้อมาจาก

^๑พระมหาบุญช่วย, คณะสงฆ์รามัญในประเทศไทย, หน้า ๘๑.

^๒สมเด็จพระยาตราชูรังษานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๗๔-๘๐.

^๓ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๗๔ เลขที่ ๑/๑
กระบวนแห่เจ้าฟ้ามงกุฎจากวัดสมอรายมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร.

สวนขวาในพระบรมมหาราชวัง...กับท้องพระโรงอีกหลังหนึ่งเป็นฝากระดานพื้นชั้นเดียว ปลูกลำไยเป็นหยาดออกมา..."^๑ นอกจากนี้ยัง โปรดให้พระวชิรญาณวิเศษสมณศักดิ์เสมอเจ้าคณะรอง^๒ การย้ายมาประทับที่วัดบวรนิเวศที่เดิมมีพระสงฆ์อยู่เพียงไม่เกิน ๕ รูปเช่นนี้ ทำให้พระวชิรญาณทรงสะดวกที่จะวางระเบียบการคณะสงฆ์ และการปกครองวัดตลอดจนการสั่งสอนประชาชนให้เป็นไปตามพระราชดำริของพระองค์ ซึ่งแต่เดิมทำได้ยาก เพราะวัดราชาธิวาสยังมีพระสงฆ์ที่ปฏิบัติแบบเดิมอยู่มาก บรรดาพระศิษย์ของพระองค์ก็ต้องกระจัดกระจายไปตามวัดต่าง ๆ^๓ แต่เมื่อพระองค์มาครองวัดบวรนิเวศวิหารพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ติดตามมาอยู่ด้วย อีก ๕๐ รูป^๔ ก็ทำให้พระองค์ทรงสามารถรวบรวมและรับพระสงฆ์ที่เป็นศิษย์มาอยู่รวมกันได้ เช่นพระศิษย์หลวงที่อยู่วัดมหาธาตุ^๕ ฯลฯ ทำให้คณะสงฆ์ที่อยู่วัดบวรนิเวศวิหารเป็นคณะสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติที่แตกต่างจากคณะสงฆ์ทั่ว ๆ ไปในสมัยนั้น คณะสงฆ์ที่มีพระวชิรญาณเป็นผู้นำนี้เรียกกันว่า "ธรรมยุติิกนิกาย"^๖

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า ๑๖.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาเดชาธิราชภูพานิภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๘๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๓.

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ (พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๕) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕), หน้า ๑๗.

^๖ หมายถึง คณะสงฆ์ที่ปฏิบัติในข้อที่ควรปฏิบัติ และงดปฏิบัติในสิ่งที่มีข้อห้ามไว้ในวินัย.

ขณะที่คณะสงฆ์กลุ่มเดิมซึ่งเป็นคณะสงฆ์กลุ่มใหญ่ได้รับการเรียกว่า "พระมหานิกาย" หรือในบางแห่งก็เรียกว่า "อาจิณกับปิกนิกาย"^๑ ดังนั้น อาจจะนับได้ว่า พ.ศ. ๒๓๗๙ อันเป็นปีที่ทรงย้ายจากวัดสมอรายมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศเป็นจุดกำเนิดธรรมยุติกนิกาย^๒ มาจนทุกวันนี้^๓

ค. หลักปฏิบัติของธรรมยุติกนิกาย

พระวชิรญาณได้แก้ไขวัตรปฏิบัติของพระธรรมยุติกให้มีความถูกต้องอย่างแท้จริง เพื่อให้คนทั่วไปเกิดความศรัทธา^๔ วัตรปฏิบัติดังกล่าวมีดังนี้คือ

๑. การครองผ้าจีวร พระสงฆ์และสามเณรธรรมยุติกครองผ้า แหวกตามอย่างพระสงฆ์มอญ^๕ หรือที่เรียกว่าการห่มแหวก ซึ่งมีวิธีการห่มจีวร โดยม้วนลูกบวบปิดมาทางซ้ายมือ ยกขึ้นพาดไว้บนบ่าซ้าย ทำให้ชายจีวรแหวก ริมผ้าข้างล่างจะปกคลุมเข่าลงมาเพียงครึ่งหน้าแข้ง เมื่อเข้าที่ประชุมหรือออกนอกพระอารามให้รัดประคดเอา

๒. การครองบาตร พระธรรมยุติกจะต้องใช้บาตรตามขนาดที่กำหนด โดยจะอุ้มบาตรเวลาออกบิณฑบาตร^๖

^๑หมายถึง คณะสงฆ์ที่ปฏิบัติตามอย่างประเพณีโบราณสืบทอดกันมา

^๒วันทณีย์ สังกศิริ, การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๘๓.

^๓สำหรับจุดกำเนิดธรรมยุติกนิกายนี้ มีความเชื่อขัดแย้งกันหลายความเชื่อ อาทิเช่น สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงถือเอา พ.ศ. ๒๓๗๙ ซึ่งเป็นปีที่ย้ายจากวัดสมอรายมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงถือ พ.ศ. ๒๓๗๒ อันเป็นปีที่ย้ายจากวัดมหาธาตุกลับไปวัดสมอราย ขณะที่คำประกาศเทวดาในงานฉลองยุคในตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร ถือเอาปี พ.ศ. ๒๓๖๘ อันเป็นปีที่พระวชิรญาณพบกับพระสุเมธมณี (ชาย) ฯลฯ

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

^๕สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า ๑๙-๒๐.

^๖วันทณีย์ สังกศิริ, การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๘๖-๘๘.

๓. การทำวัตร ได้กำหนดให้มีการทำทั้งเช้าและค่ำทุกวัน โดยพระวชิรญาณได้ทรง แต่งคำฉันท์สการขึ้นใหม่เป็นภาษามคธ มีลักษณะทั้งร้อยแก้วและคาถา นอกจากนี้ยัง โปรดให้ มีการสวดมนต์ประจำวันต่อจากการทำวัตรเย็น โดยทรงเลือกพระสูตรต่าง ๆ มาสวดผลัดวัน กันไป^๑

๔. การกำหนดให้ทุกวันพระทั้งระหว่างและออกพรรษาเป็นวันธรรมสวนะทุกครั้ง โดยกำหนดให้มีเทศนาทั้งเช้าและบ่าย พระวชิรญาณจะเสด็จลงประทานอุโบสถศีล และทรง เทศนาด้วยพระองค์เอง การเทศนาของพระองค์นั้นทรงเทศนาโดยมีพระโอษฐ์เอง เป็นคำ อธิบายที่ใช้ภาษาง่าย ๆ ชกชวนให้ผู้ฟังนิยมและปฏิบัติตามหลักธรรม แม้พระองค์อื่น ๆ ก็ต้อง เทศนาโดยมีปากเหมือนกัน ไม่นิยมให้มีการเขียนหนังสือไว้เทศนา แม้บางครั้งพระองค์จะทรง เรียบเรียงให้พระองค์อื่น ๆ ถวายเทศนาในโอกาสสำคัญ ๆ หรือในพระราชพิธีต่าง ๆ ก็ตาม เมื่อเสร็จแล้วก็ โปรดให้เผาไฟหมด ที่มีหลักฐานเหลืออยู่เป็นพระราชนิพนธ์จึงมีไม่มากนัก^๒ ที่เหลือเป็นหลักฐานตัวเขียนที่ลอกต่อ ๆ กันมาคือ เรื่องอุโบสถศีลกถา ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว^๓ นอกจากนั้นก็เป็นเรื่องที่มีพระศิษย์ของพระ วชิรญาณจำได้และลอกต่อกันมาอีกหลายเรื่อง ทั้งที่เป็นภาษาไทย ภาษาบาลี อักษรอริยกะ เช่น เรื่องธรรมจักรกัปวัฒนสูตร ที่สมเด็จพระพุทธาจารย์ (ศรี) วัดปทุมคงคา ได้จดไว้^๔ พระบรมราชานุศาสนี^๕

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า

๒๐-๒๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, อุโบสถศีลกถา, หน้า ๑๓.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชานุศาสนี (พิมพ์แจกในงานศพ เจ้าจอมมารดากลิ่น รัชกาลที่ ๔ ครบสิ้นปีมวาร วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘)

(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘)

บันทึกพระธรรมเทศนาเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท^๑ มนุษยธรรม ๔ ประการ^๒ คำถาธรรมบรรยาย^๓
สังขัตโตวาทกถา นานาธรรมวิจารณ์^๔ ฯลฯ

๕. เมื่อถึงกำหนดในวันสำคัญทางพุทธศาสนา คือวันมาฆบูชา และวันวิสาขบูชา
พระสงฆ์ธรรมยุติจะต้องประกอบพิธีในวันดังกล่าว ซึ่งมีทั้งการเวียนเทียน, การเทศนาเรื่องของ
วันนั้น ๆ รวมทั้งการสวดคาถา ตามที่พระวชิรญาณทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น^๕

^๑พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, บันทึกพระธรรมเทศนาเรื่องปฏิจจสมุปบาท
(พระภิกษุสามเณรอุบาสกอุบาสิกา วัดปทุมวนาราม สร้างอุทิศถวายแด่ สมเด็จพระพันวัสสา-
ฮัยยิกาเจ้า ในงานพระบรมศพ พ.ศ. ๒๔๔๔) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๔๔๔)

^๒พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, มนุษยธรรม ๔ ประการ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหมื่นพงศาติศรมหิป โปรดให้พิมพ์แลผูกผู้ถวายรดน้ำสังกรานต์ พ.ศ. ๒๔๗๐) (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, ๒๔๗๐)

^๓พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ว่าด้วยการในพระพุทธรูปและคาถา -
ธรรมบรรยาย (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางกิมมาจา วอนยอดพันธ์ ณ มจรวัด
สร้อยทอง วันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๔) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สามมิตร พิมพ์
ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๑๔)

^๔พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาล -
ที่ ๕ ภาค ๒ (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ นางแจ่ม วิชาสอน (ผิน นิยมขทดุ) ณ
มจรวัดสังข์กระจาย ธนบุรี วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๒) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒ หน้า ๑-๒๓), หน้า ๑๑๗-๑๓๔.

^๕สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า

๖. การรับผ้ากฐิน ในสมัยนั้นคนนิยมใช้ผ้าที่ทำเสร็จแล้วมาทอดกฐิน ทำให้พระสงฆ์ต้องรับกฐินด้วยผ้าที่ทำสำเร็จมาแล้วอันเป็นการไม่ถูกต้อง พระวชิรญาณเชื่อตามบาปที่ว่าต้องชัก กะ ตัด เย็บ ย้อม ให้เสร็จในวันเดียว แต่วัฑฒวรรณีเวศต้องรับพระกฐินหลวงที่ทำสำเร็จดังกล่าว พระองค์จึงทรงแก้ไข โดยเอาผ้าไตรจากกฐินมาเลาะออกเป็นท่อนผ้าแล้วกะตัด เป็นอุตราสงค์ใหม่ที่มีการเย็บ, ย้อมให้เสร็จในวันนั้นวันเดียวเช่นกัน จากนั้นจึงทำพิธีรับอีกครึ่งหนึ่ง^๑

๗. การอุปสมบทของพระธรรมยุติกั้น พระองค์ โปรดให้มีการเปลี่ยนแปลงระเบียบวิธีการต่าง ๆ หลายประการ เช่น คำขอบรรพชา, กรรมวาจา ฯลฯ^๒

๘. การอ่านอักษรภาษาบาลี พระสงฆ์ธรรมยุติต้องอ่านให้ถูกต้องตามหลักสากลนิยม คือให้สอดคล้องกับภาษาโรมัน สัทหล และพม่า โดยทรงถือการออกเสียงให้ถูกฐานกรณ์เป็นสำคัญ^๓ ดังนั้น จึงทรงประดิษฐ์อักษรอริยกะขึ้น สำหรับใช้เขียนคำบาลี โดยยึดหลักอักษรวิธีแบบโรมันซึ่งมีทั้งแบบพิมพ์แบบเขียน^๔

๙. การปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติซึ่งปรากฏตามพระวินัยนั้น ควรรู้จักใช้สติปัญญาพิจารณาให้รอบคอบว่าวัตรปฏิบัตินั้น ๆ มีเหตุผลและมีประโยชน์เพียงใด ก่อนที่จะมีการปฏิบัติตาม^๕ เช่น การทำสมาธิ, บทสวดมนต์ ฯลฯ

๑๐. วัฑฒวรรณีเวศ มีการจัดระบบพัสดุของวัด และเจ้าหน้าที่ซึ่งเป็นสงฆ์ คอยทำหน้าที่ในการบริหารและดำเนินกิจการของวัดตามลำดับ เช่น มีครูภัณฑ์ที่เป็นของกลางแยกออกจากครูภัณฑ์ของสงฆ์ หรือมีสงฆ์ทำหน้าที่แจกอาหาร เสนาสนะ, จีวร^๖ ฯลฯ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^๓ วันทณีย์ ลุ่งศิริ, การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๕๓.

^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัฑฒวรรณีเวศ, หน้า ๒๓.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^๖ วันทณีย์ ลุ่งศิริ, การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๕๔.

^๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัฑฒวรรณีเวศ, หน้า ๒๒-๒๓.

ง. การขยายตัวของธรรมยุติกนิกาย

ขณะที่พระวชิรญาณ ประทับอยู่ที่วัดสมอรายนั้น บรรดาพระสงฆ์ที่ปฏิบัติตามพระราชดำริของพระองค์ได้กระจัดกระจายแทรกอยู่ตามวัดต่าง ๆ แต่เมื่อเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศนั้น ทรงยุบสำนักที่วัดมหาธาตุ แต่ยังคงที่วัดสมอรายไว้ โดยโปรดให้สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) เป็นหัวหน้า^๑ ส่วนที่วัดบวรนิเวศน์ พระองค์ก็ทรงหุ้มเทพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ขึ้นจนงดงามใหญ่โต^๒ และได้อัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญ ๆ จากที่ต่าง ๆ มาประดิษฐานเช่น

- ๑) พระโต (หลวงพ้อเพชร)^๓
- ๒) พระพุทธชินสีห์^๔
- ๓) พระศาสดาจากวัดประตู คลองบางหลวง^๕ ฯลฯ

จำนวนพระสงฆ์ธรรมยุติกก็ได้เพิ่มขึ้นจนเมื่อปีหลัง ๆ ก่อนครองราชย์ ในเวลาเข้าพรรษามีถึง ๑๓๐-๑๕๐ รูป/สำนักธรรมยุติกได้ขยายตัวออกไปเป็น ๘ แห่ง ทั้งในกรุงและหัวเมือง คือ

- ๑) วัดสมอราย มีสมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ ทับ) ครั้นยังเป็นพระอริยมุนี เป็นเจ้าสำนัก
- ๒) วัดบรมนิเวศ มีพระญาณรักขิต (ธัมมสิริ สุข) เป็นเจ้าสำนัก
- ๓) วัดบวรนิเวศ พระวชิรญาณครองวัดอยู่เอง
- ๔) วัดเครือวัลย์ มีพระเทพโมลี (เอี่ยม) ครั้นยังเป็นพระรัตนมุนี เป็นเจ้าสำนัก

^๑ในฤๅณ สิววัฒน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๐๔.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

^๓กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธรูปองค์สำคัญ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศาสนา, ๒๕๒๔), หน้า ๔๘-๔๙.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

๕. วัดบุปผาราม มีพระอมรโมลี (นบ) ครั้งยังเป็นพระครูวินัยธรเป็นเจ้าสำนัก
๖. วัดพิชัยญาติ^๑ มีพระเมธาธรรมรส (ทิน) ครั้งยังเป็นพระครูใบฎีกาไปตั้งสำนัก
๗. วัดจันทนาราม^๒
๘. วัดปทุมคงคา^๓ มีสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (ศรี) ซึ่งเป็นพระศิษย์หลวงจำวัด^๔

วัดต่าง ๆ ที่เป็นธรรมยุติกนิกายนี้ ก็มีบรรดาศิษย์ไปปกครองทั้งสิ้น และทรงเหลือไว้ช่วยงาน
หลวง
ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ๔ รูป คือ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ :

พระอมรโมลี (สา)

พระศรีสุทธีวงศ์ (พิก)

พระปลัด เรือง

พระปลัด หัด^๕

จำนวนพระสงฆ์ธรรมยุติเพียง ๑๓๐ รูปนี้เมื่อเทียบกับพระมหานิกายซึ่งมีราว ๒๘,๐๐๐ รูป แล้ว
ถือได้ว่ามีจำนวนน้อยมาก^๖ แต่ก็ขยายตัวได้ดีพอสมควร

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า ๒๔.

^๒ นฤมล ชีรวัฒน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

^๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส,
หน้า ๑๕ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑,
หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

^๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส,
หน้า ๑๕.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

^๖ อัจฉรา กาญจนมัย, การฟื้นฟูพุทธศาสนาสมันตันรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๔-๒๓๔๕,
หน้า ๑๔๘.

จ. บทบาทของธรรมยุติกนิกายสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้พระสงฆ์ธรรมยุติกจะมีจำนวนน้อย แต่พระวชิรญาณก็ให้การส่งเสริมแก่ธรรมยุติกนิกายอย่างมากทั้งการก่อสร้างและอุปถัมภ์วัด ตลอดจนการสร้างพระสงฆ์ธรรมยุติกให้มีลักษณะเฉพาะที่ต่างไปจากพระมหานิกาย ทั้งด้านวัตรปฏิบัติ ความเชื่อ การศึกษาพระปริยัติธรรมและการเผยแพร่หลักธรรมสู่ประชาชน ซึ่งปรากฏผลออกมาหลายประการคือ

๑) การมีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัด โดยเฉพาะความถูกต้องของการบรรพชาและสัมาเป็นการตอบสนองต่อความนิยมของคนในสมัยนั้น ที่ให้ความสำคัญแก่การบวชมาก โดยเฉพาะการมีลักษณะเฉพาะในวัตรปฏิบัติที่กำหนดขึ้นมาใหม่ของพระวชิรญาณ คงได้ก่อให้เกิดผลในการสร้างความนิยมแก่คนในสมัยนั้นไม่น้อยทีเดียว^๑

๒) ความเชื่อที่นำไปเป็นหลักในการปฏิบัติของธรรมยุติก เกี่ยวกับการแยกความเชื่อที่มีเหตุผลและความเชื่อที่ไม่สามารถอธิบายได้^๒ โดยใช้ปัญญาในการพิจารณาเมื่อเข้าใจแล้ว จึงนำปฏิบัติ แม้กระทั่งการสั่งสอนประชาชนก็ทรงอธิบายธรรมให้คนทั่วไปเข้าใจด้วยภาษาง่าย ๆ มิใช่การท่องบ่นเป็นภาษาบาลีทั่ว ๆ ไป ซึ่งคนทั่วไปพอใจมากจนไปฟังธรรมกันมาก^๓

๓) การส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระวชิรญาณนั้นทรงกระทำอย่างเต็มที่ โดยจะทรงเป็นผู้บอกปริยัติธรรมด้วยพระองค์เอง^๔ ทำให้บรรดาพระธรรมยุติสอบเปรียญได้ประโยคสูง ๆ ถึงประโยค ๘ ได้หลายรูป^๕ และมีความเชี่ยวชาญทางภาษาบาลี จนมีพระจากสำนักอื่นมาขอเรียนด้วย^๖

^๑ นฤมล ชีรวัดน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๑๔-๑๑๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า ๒๑.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

นอกจากนี้พระวชิรญาณเองก็ยังทรงได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ทางศาสนาอีกหลายประการ คือ

๑. การทำหน้าที่สมณทูต ใน พ.ศ. ๒๓๕๐ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะส่งสมณทูตไปยังลังกาเพื่อขอยืมพระไตรปิฎก และหาพระบรมสารีริกธาตุ จึงทรงปรึกษากับสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพระวชิรญาณปรากฏว่าสมเด็จพระสังฆราชกับกรมพระปรมานุชิตไม่เห็นด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระวชิรญาณจัดการเลือกพระที่จะไปเอง^๑ ทั้ง ๆ ที่พระวชิรญาณเพิ่งครองวัดบวรนิเวศได้เพียง ๒ ปี ก็ทรงได้รับการมอบหมายจากรัชกาลที่ ๓ ให้มีความสำคัญในฐานะ ๑ ใน ๓ ของผู้นำสงฆ์ทีเดียว^๒ แม้จะล้มเหลวในการดำเนินการครั้งแรกนี้ก็ตามแต่ต่อมาพระวชิรญาณ และคณะธรรมยุติกก็ได้ทำหน้าที่ติดต่อกับลังกาอีกจนสิ้นรัชกาลที่ ๓ ทั้งด้านการส่งพระธรรมยุติไปลังกา การให้พระธรรมยุติต้อนรับสมณทูตจากลังกา การมีสาสน์ไปขอยืมคัมภีร์ที่มะไซ^๓ ฯลฯ

๒. ด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม พระวชิรญาณได้รับหน้าที่เป็นกรรมการสอบพระปริยัติธรรมตั้งแต่ครั้งยังทรงประทับที่วัดมหาธาตุ และได้รับตำแหน่งสูงขึ้นจน พ.ศ. ๒๓๘๔ ทรงอยู่ในอันดับ ๔ นับจากสมเด็จพระสังฆราชลงมา จากจำนวนพระราชอาคันตุกะทั้ง ๓๐ รูป^๔

๓. ด้านการให้คำปรึกษาทั่วไป แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น การปรึกษาเรื่องการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องกษัตริย์สองพระองค์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือ การโปรดให้ทรงทำหน้าที่ตรวจทานพระราชสาสน์โต้ตอบกับต่างประเทศที่เป็นภาษาอังกฤษ^๕ ฯลฯ

^๑ประชุมพระนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒, หน้า ๑๘.

^๒นฤมล อีรวัดน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๒๓.

^๓อ่านรายละเอียดได้จาก สมณศาสน์ฉบับที่ ๑-๘ ในประชุมพระนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒

^๔นฤมล อีรวัดน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๒๕

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

๔. การแปลพระไตรปิฎก จากภาษาบาลีเป็นการภาษาไทย โดยพระวชิรญาณและคณะสงฆ์ธรรมยุติ ได้แปลหลายเรื่อง โดยเฉพาะในพระสูตร^๑

จากบทบาทดังกล่าวจะเห็นได้ว่าทั้งพระวชิรญาณ และคณะสงฆ์ธรรมยุติได้ก้าวขึ้นมาสู่การมีความสำคัญทางพุทธศาสนามากขึ้นตามลำดับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะมีจำนวนพระสงฆ์และวัดน้อยมากก็ตาม แต่ก็เป็นที่ยอมรับจากกลุ่มชนหลาย ๆ กลุ่มด้วยดี จนถึง พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตขณะมีพระชนม์มายุ ๖๔ พรรษา ครองราชสมบัติได้ ๒๗ พรรษา^๒ โดยที่ไม่ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่พระราชวงศ์ผู้ใด แต่ให้พระประยูรวงศ์กับขุนนางผู้ใหญ่เลือกกันเอง^๓ บรรดาพระสงฆ์ราชาคณะและพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อยตลอดจนข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนก็พร้อมใจกันเชิญเชิญพระวชิรญาณ ซึ่งประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ให้ลาผนวชขึ้น เถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๔

เมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์องค์อื่น ๆ ในด้านเกี่ยวกับการสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ แต่เนื่องจากพระองค์ทรงผนวชเป็นเวลานานถึง ๒๗ พรรษา และทรงเป็นผู้นำที่สถาปนาธรรมยุติกนิกายมาก่อน การสร้างความสัมพันธ์ของพระองค์กับสถาบันสงฆ์ จึงมีลักษณะพิเศษหลายประการที่แตกต่างจากพระมหากษัตริย์ไทยองค์อื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒, หน้า ๑๙๒.

^๓ ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓๐ (กรุงเทพมหานคร : ศุภสภา, ๒๕๑๑), หน้า ๕๔.

^๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ เล่ม ๑ (กรุงเทพมหานคร : ศุภสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๓-๕.

การที่ต้องทรงสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ที่มีทั้ง พระมหานิกาย พระธรรมยุติกนิกาย และพระนิกายอื่น ๆ ในเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกาย พระองค์ก็จำเป็นต้องอุปถัมภ์และสนับสนุนต่อไป ขณะเดียวกันพระองค์ก็ไม่อาจทอดทิ้งภาระหน้าที่ในการอุปถัมภ์พระมหานิกาย และพระนิกายอื่น ๆ ได้ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงต้องมีกุศโลบายในการสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ที่ดีที่สุดและเหมาะสมกับสภาพดังกล่าว ซึ่งจากการศึกษาและค้นคว้าพบว่า พระองค์ทรงปฏิบัติและ เน้นความสัมพันธ์กับธรรมยุติกนิกายเป็นพิเศษ

การนำธรรมยุติกนิกายมาเป็นแกนหลักในการสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์

การเน้นความสัมพันธ์กับธรรมยุติกนิกายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พอจะสรุปและพิจารณาได้จากพระราชกรณียกิจและบทบาทของธรรมยุติกนิกายตลอดรัชสมัย คือ

ก. การยกฐานะและบทบาทของคณะสงฆ์ธรรมยุติกให้มีความสำคัญมากขึ้น

ในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น คณะธรรมยุติกนิกายยังเป็นแต่สำนักที่เรียกว่าสำนักวัดบน คือ วัดบวรนิเวศวิหาร อยู่ในการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังทรงผนวช มีวัดขึ้นบ้างไม่กี่วัด^๑ โดยมาทำอยู่ในกรุงเทพฯ จึงขึ้นในคณะกลางซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งขึ้น มีกรมหมื่นปรมาธิบดีชินโรสเป็นเจ้าคณะ ในรัชสมัยนี้สงฆ์ไทยถูกแบ่งออกเป็น ๔ คณะใหญ่ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรุณวาสี (ซึ่งยังคงมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะ)^๒

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ ได้ทรงสถาปนากรมสมเด็จพรประมาณขึ้นเป็นสมเด็จพรสังฆราช ประทับ ณ วัดพระเชตุพน-

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๒๑.

^๒ สมเด็จพระพรยาจารย์ราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, หน้า ๑๙๖.

พระยชตุนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร^๑ ส่วนตำแหน่งเจ้าคณะทั้ง ๔ นั้น ทรงโปรดให้
แต่งตั้งดังนี้คือ

- ๑) ตั้งพระพิมลธรรม (อู๋) วัดสุทัศน์ฯ ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ
- ๒) ตั้งพระอุดมธรรม (เข่ง) วัดอรุณราชวรารามเป็นสมเด็จพระวันรัตน์
เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้
- ๓) ตั้งพระพุทธานจารย์ (สน) วัดสระเกศเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่
อริยวาสิ
- ๔) ตั้งพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลกขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
เจ้าคณะกลาง^๒

แต่การบังคับบัญชาว่ากล่าวคณะกลางในทางปฏิบัติ ยังอยู่ที่กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส^๓
นอกจากนี้ยังทรงตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นกรมหมื่นบรมรังสิสุริยพันธ์^๔
ดำรงตำแหน่งอธิบดีแห่งพระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหาร การแต่งตั้งครั้งนี้ มีกำหนดการที่ใหญ่มาก
โดยมีหลักฐานปรากฏทั้งหมดารับสั่งเกี่ยวกับกำหนดการจารึกพระสุพรรณบัตรและมีการ เสด็จคน

^๑เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑,
หน้า ๕๑-๕๒.

^๒สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตมปิฎก, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทาง -
พุทธศาสนา, หน้า ๑๕๗.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗.

^๔สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวิมลมังคลาราม, เทศนาพระราชประวัติและพระราช -
พระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธรูปศาสนา,
หน้า ๑๘.

เข้าร่วมขบวนแห่พระสุพรรณบัตรจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไปวัดบวรนิเวศอย่างมากมาย^๑
 การเรียกในประกาศเฉลิมพระนามกรมตอนท้ายว่า "ธรรมยุติกนิกายยีกสงฆ์ มัชฌิมบวรนิเวศาคณะ"^๒
 นั้นได้ว่าทรงยกฐานะสำนักวัดখনจีนเป็นคณะ โดยเป็นกิ่งหนึ่งของคณะกลาง ไม่ได้แยกออกเป็น
 คณะหนึ่งต่างหาก และ กรมหมื่นบวรรังษี ก็ดำรงตำแหน่งอนุนายก มีอำนาจรองแต่กรม -
 สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกเท่านั้น^๓ ดังจะพิจารณาได้จากกาแต่งตั้งฐานนุกรมซึ่งเดิมมี
 ๔ รูป มีพระครูปลัดขวาเท่าชั้นพระครูปลัดของเจ้าคณะรอง พระครูปลัดซ้ายเท่าชั้นพระครูวิเศษ
 ต่อมาพระครูปลัดได้เลื่อนชั้น โดยพระครูปลัดขวาเท่าชั้นของคณะใหญ่ พระครูปลัดซ้ายเท่าชั้น
 ของเจ้าคณะรอง และเพิ่มพระครูนิเทศวิธานอีก ๕ รูป ทำหน้าที่สวดพระปริตร ฐานะของกรมหมื่น
 บวรรังษี จึงเทียบชั้นเจ้าคณะใหญ่พิเศษแต่ไม่ได้มีเจ้าคณะรองเท่านั้น ภายหลังเมื่อกรมพระ-
 ปฐมบรมมหาชนกทรงสิ้นพระชนม์แล้ว คณะธรรมยุติกก็ได้ขึ้นตรงต่อผู้ใดเป็นอิสระ กรมหมื่นบวรรังษี
 เองก็บังคับบัญชาธรรมยุติกนิกาย ไม่ได้บัญชาคณะกลาง^๔

การยกฐานะของธรรมยุติกนิกายให้มีความสำคัญเท่าเทียมกับคณะใหญ่ที่มีอยู่แต่เดิม
 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พอจะพิจารณาได้ว่าพระองค์ต้องการให้
 ความสำคัญแก่คณะสงฆ์ธรรมยุติก ให้มีบทบาทและเป็นที่ยอมรับแก่คนทั่วไปให้มากขึ้น เพื่อสะดวก
 ในการนำธรรมยุติกนิกายมาเป็นแกนในการสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ต่อไป การบังคับ
 บัญชาของคณะธรรมยุติกนิกายเองก็ได้เปรียบว่าคณะสงฆ์อื่น ๆ เนื่องจากมีจำนวนวัดและ
 พระน้อย เจ้าคณะจึงสามารถปกครองด้วยตนเองได้ ผิดกับเจ้าคณะอื่น ๆ ที่ต้องมีพระราชาคณะ

^๑ห้องสมุดวชิรญาณ หมายถึงสิ่งรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๔๔ เลขที่ ๗

ข้อที่ ๖ เรื่องแห่พระสุพรรณบัตร กรมหมื่นบวรรังษีแต่วัดพระศรีรัตนศาสดารามไปวัดบวรนิเวศ

^๒สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๒๑-๒๒.

^๓สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา,
 หน้า ๑๙๗-๑๙๘.

^๔สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๒๒.

พระครู และพระปลัด มาเป็นตัวแทนช่วยในการปกครอง^๑ ทำให้ขาดประสิทธิภาพในการปกครองได้

ข. การเผยแพร่ธรรมยุติกนิกาย

นอกจากธรรมยุติกนิกายจะได้รับการยกฐานะและบทบาทให้มีความสำคัญขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงใช้นโยบายอีกหลายประการที่จะเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายให้ขยายตัวมากขึ้นกว่าเมื่อสมัยที่พระองค์ทรงผนวชอยู่ ซึ่งในสมัยก่อนนั้นพระองค์ทรงมีพระศิษย์หลวงมากมายที่กระจัดกระจายอยู่ตามวัดต่าง ๆ ทั้งที่อยู่รวมกันเป็นวัดธรรมยุติโดยเฉพาะ และอยู่ร่วมกับพระมหานิกาย แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงครองราชย์แล้วถึง ๗ ปี ก็ตามก็ยังเหลือพระศิษย์หลวงเดิมอยู่ถึง ๔๘ องค์ ดังปรากฏในประกาศเรื่องคาถาทำนุญฉลองยุค ซึ่งมีขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๐๘ ดังนี้

"...พระสิทธหลวงเดิมยังมีอยู่ ๔๘ พระองค์ คือ กรมหมื่นบวรวิรัช พระพรหมมุนี พระภัทรศีลสังวร พระอมรโมลี พระรามัญมุนี พระอมรวิจิตรวิจิตร พระพุทธิจริยากร พระสมุทมนี พระอินมุนี พระธรรมาจารย์ พระเมธาธรรมปรีชา พระภัททมนุชมุนี พระสุคนธ์นารถ ๑๓ พระครูพยอม เทพอาจารย์ พระครูปัญญาวิธาน พระครูเขมาภิมุขธรรม พระครูวิสุทธิพรหมจารย์ ๔ พระครูมหานายก พระครูจันทร์โคจรคุณ พระครูปรีดโกศล-เทศ พระครูพุทธมนต์ปรีชา-เกิด พระครูอะเนกสารวัน-แปร่ม พระครูอนันตประกาศ-สอน พระปลัดเหมือน พระปลัดศรี พระปลัดเสม พระปลัดอง พระปลัดหุ่น พระปลัดผล พระปลัดพร สมุห์ปิ่น สมุห์ต่าย สมุห์ยิ้ม สมุห์รัฐ สมุห์เทศ สังฆปริบาล-รอด ใบฎีกาบัว ใบฎีกาเอม ๒๒, มหาเกิด, มหาหลิน, มหาทิง ๓, ธรรมปทาย, หันถิชาละ, เปตัตตฤ ตะละปฏะ, เทวะธรรม, สาคตะ ๘..."^๒

บรรดาศิษย์หลวงดังกล่าว ได้กระจัดกระจายกันอยู่ตามวัดต่าง ๆ เช่น วัดสมอราย วัดบรมนิวาส, วัดบวรนิเวศ, วัดเครือวัลย์, วัดบุปผาราม, วัดพิชัยญาติ, วัดจันทนาราม^๓

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒-๑๓.

^๒ ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายจดหมายที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๔๐๘ เล่มที่ ๑๔๒ ประกาศเรื่องคาถาทำนุญฉลองยุค

^๓ รายละเอียดดังกล่าวแล้วในหัวข้อเรื่อง การขยายตัวของธรรมยุติกนิกาย.

นอกจากนี้ก็มีวัดสุทัศนวราราม^๑ และวัดปทุมคงคา^๒ อีกด้วย ซึ่งก็ยังมีจำนวนของวัดและพระธรรมยุติ ที่ไม่มากนัก พระราชกุศโลบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงช่วยในการเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายในรัชสมัยของพระองค์ พอดีจะสรุปได้ดังนี้คือ

๑. การสร้างวัดใหม่

ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงสถาปนาวัดขึ้นมาใหม่หลายวัดคือ

ก) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ทรงสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗^๓ โดยทรงบริจาคพระราชทรัพย์จัดซื้อที่ แล้วทรงสถาปนาวัดสร้างขึ้นในทิศตะวันออกของพระมหाराษฎ์วัง^๔ ซึ่งบริเวณแต่เดิมเคยเป็นส่วนกำแพงซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓^๕ เหตุผลที่ทรงสร้างวัดราชประดิษฐ์ นี้พอจะสรุปได้คือ ประการแรก ตามปกติแต่โบราณนั้น เมืองหลวงของไทย "...มักมีวัดสำคัญ ๓ วัด: ชื่อต้นคือ วัดมหาธาตุ ๑ วัดราชบูรณะ ๑ วัดราชประดิษฐ์ ๑ ชื่อสามัญชื่อนี้กรุงเก่าก็มี พิษณุโลกก็มี สุโขทัยก็มี สวรรคโลกก็มี"^๖ แต่กรุงเทพฯ มีแต่วัดมหาธาตุ และวัดราชบูรณะ ยังไม่มีวัดราชประดิษฐ์ฯ จึงทรงสถาปนาวัดขึ้น^๗ ประการที่ ๒ เนื่องจาก

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔, ๑ : ๕๐-๕๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

^๓ อนุสรณ์วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ครบรอบ ๑๐๐ ปี (๒๔๐๗-๒๕๐๗) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๐๗), หน้า ๕๘.

^๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : กุรุสภา, ๒๕๐๔), ๔ : ๑๑๓.

^๕ อนุสรณ์วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ครบรอบ ๑๐๐ ปี, หน้า ๕๕.

^๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๔ : ๑๑๕.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕-๑๑๗.

ทรงมีพระราชปรารภที่จะให้พระองค์ และเจ้านายตลอดจนข้าราชการฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ที่ใคร่จะทำบุญ ตามคติธรรมยุติ สามารถทำได้โดยสะดวกไม่ต้องเดินทางไปถึงวัดบวรนิเวศฯ ที่อยู่ไกลจากพระบรมมหาราชวัง^๑ เมื่อสร้างเสร็จแล้ว โปรดให้อาราธนาพระศาสนโสภณ^๒ เป็นพระราชาคณะ กับฐานานุศักดิ์ ๓ องค์ และพระอันดับ ๑๖ องค์^๓ จากวัดบวรนิเวศ ไปครองวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม^๔

ข) วัดโสมนัสวิหารทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๔ เพื่อถวายแด่สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี เนื่องจากทรงมีพระราชกระแสรับสั่งไว้ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ยังทรงมีพระชนม์อยู่ และชุกคลองผดุงกรุงเกษมยังไม่เสร็จ เมื่อชุกคลองผดุงกรุงเกษมเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้จ่ายพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ของสมเด็จพระนางเจ้าฯ ซื่อที่คืนริมคลองผดุงกรุงเกษม ตั้งแต่ครั้ง พ.ศ. ๒๓๔๗ และสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๘^๕ เมื่อแรกสถาปนามัน วัดโสมนัสวิหารมีพระมหากายเป็นเจ้าอาวาส^๖ จนกระทั่งทรงอาราธนาพระอริยมุนี (ทับ)

^๑อนุสรณ์วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ครอบรอบ ๑๐๐ ปี, หน้า ๕๕.

^๒ซึ่งต่อมา คือ สมเด็จพระสังฆราช (ปลส เทโว ลา)

^๓ท้องสมุดาธิรณยาม หมายรับสั่ง จ.ศ. ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๔๐๕ เลขที่ ๑๔/๑ เรื่อง แท้พระราชาคณะ ๑ ฐานานุศักดิ์ ๓ พระอันดับ ๑๖ รูปในวัดบวรนิเวศน์ไปอยู่วัดราชประดิษฐ์สถิตยมหาสีมาราม.

^๔สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศน์, หน้า ๔๓.

^๕ประวัติวัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลอง ครอบรอบ ๑๐๐ ปี ๑๔ มกราคม ๒๕๑๑) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กฤษฎาสาสนา ๒๕๑๑), หน้า ๒.

^๖พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส, หน้า ๑๕.

จากวัดราชาธิวาส กับพระอินทร์ไปอยู่วัดโสมนัสวิหาร^๑ จึงทำให้วัดโสมนัสวิหารในตอนนั้น มีพระสงฆ์ทั้งมหานิกายและธรรมยุติกายอยู่ร่วมกัน โดยฝ่ายธรรมยุติกควบคุมคณะอยู่ข้างทางใต้ของพระอุโบสถ^๒ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กลายเป็นวัดธรรมยุติไป^๓

ค) วัดตริทศเทพ ทรงบูรณะต่อจากกรมหมื่นวิษณุภาณุดิภาธร และกรมหมื่นมเหศวร-
ศิวลาส จนสำเร็จ^๔ แล้วทรงอาราธนาพระครูปลัดจตุสานุนายก (คง) พร้อมทั้งพระสงฆ์
จากวัดบวรนิเวศน์ไปครอง^๕

ง) วัดปทุมวนาราม^๖ เป็นวัดที่สร้างขึ้นพร้อมกับสระปทุมวัน เมื่อทรงสร้างเสร็จ
ก็ทรงนิมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติ^๗ ซึ่ง เป็นพระชาวลาวจากวัดบวรนิเวศ^๘ คือ พระครู

^๑ห้องสมุดวชิรญาณ หมายถึงสิ่งไม่มี จ.ศ. เลขที่ ๓๗/๒ เรื่องแห่งพระอริยมุนี
วัดสมอรายกับพระอินทร์ไปอยู่วัดโสมนัสวิหาร

^๒พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส, หน้า ๑๕.

^๓สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๑๗๐.

^๔สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า ๔๔.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^๖เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕
(กรุงเทพมหานคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), ๒ : ๑๙๖ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๕ ภาค ๒, หน้า ๒๙.

^๗เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕,
๑ : ๑๒๐.

^๘พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยใน
รัชกาลที่ ๕ ภาค ๒, หน้า ๒๙.

ปทุมธรรมชาดา เป็นเจ้าอธิการ^๑

จ) วัดมกุฏกษัตริยารามหรือเรียกกันในตอนแรกว่าวัดพระนามบัญญัติ^๒ ทรงสร้างและพระราชอุทิศถวายที่ดินให้เป็นวิสุงคามสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑^๓ เนื่องจากทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างวัดเรียงไปตามชายคลองผดุงกรุงเกษม คู่กับวัดโสมนัสวิหาร และทรงโปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กองในการก่อสร้าง^๔ เมื่อทรงสร้างเสร็จก็ทรงอาราธนาพระจันทร์โกลจักรคุณ (จันทร์รังสี ยิ้ม) จากวัดบวรนิเวศ ไปครอง พร้อมทั้งพระสงฆ์จากวัดบวรนิเวศ บั้วง และจากวัดโสมนัสวิหารบ้าง^๕ วัดทั้ง ๕ แห่ง ที่ทรงสถาปนาใหม่ ในกรุงเทพฯนี้ เมื่อทรงสถาปนาเสร็จก็จะอาราธนาพระธรรมยุติไปประจำอยู่ทั้งสิ้น ที่มีพิเศษกว่าที่อื่น คือ วัดโสมนัสวิหารเท่านั้น ที่ให้พระธรรมยุติไปอยู่ร่วมกับพระมหานิกาย แต่ก็นับได้ว่าเป็นการเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายให้ขยายตัวออกเพิ่มขึ้นได้โดยตรง ถ้านำไปเปรียบเทียบกับวัดที่พระมหากษัตริย์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้ง ๓ พระองค์ ที่ทรง

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, ๑ : ๑๒๐.

^๒ สำเนาเลื่อนหลักเขตวัดและพระราชทานที่อุปจารวัด ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ หมวด ปกฉณะกะ ภาค ๒ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนากิจศพ หม่อมสาย ศรีธวัช ณ อยุธยา ณ ๗ รุ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๑) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๑๒), หน้า ๒๓.

^๓ ประกาศ เขตวิสุงคามสีมาวัดมกุฏกษัตริยาราม ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

^๔ ประวัติวัดมกุฏกษัตริยาราม, หน้า ๒.

^๕ สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า ๔๔ และ ห้องสมุดวชิรญาณ หมายรับสั่ง รัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ เล่มที่ ๑๘/๒๖ เรื่องแห่พระสงฆ์จากวัดบวรนิเวศไปอยู่วัดพระนามบัญญัติ

สถาปนาขึ้นใหม่ ก็พบว่าเฉพาะวัดที่สถาปนาใหม่ในกรุงเทพฯ นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างใหม่ถึง ๔ วัด ขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างใหม่เพียง ๑ วัด พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ได้ทรงสร้างใหม่เลย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างใหม่เพียง ๔ วัด นอกจากนั้นมีวัดที่ขุนนางและพระราชวงศ์สร้างร่วมกันตลอด ๓ รัชสมัยอีกเพียง ๑๗ วัดเท่านั้น^๑ ดังนั้นจึงนับได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งที่สร้างวัดมาก และการสร้างวัดใหม่ จำนวนมากของพระองค์ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ก็มีผลในการเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายให้ขยายออกไปได้มากขึ้น^๒

๒. การย้ายวัด

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงใช้กุศโลบายในการย้ายวัดมาช่วยในการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายอยู่หลายประการ ซึ่งนอกเหนือจากที่ทรงสถาปนาวัดใหม่ถึง ๔ วัดแล้ว ก็คือการทำทรงทำรบูรณะปฏิสังขรณ์วัดทั้งหมดตลอดรัชสมัยถึง ๔๐ แห่ง ทั้งในกรุงและนอกกรุง และทั้งวัดมหานิกายและวัดธรรมยุติกนิกาย^๓ วัดเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นวัดมหานิกาย เนื่องจากมีจำนวนมากมายี่ที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปมาตั้งแต่โบราณ แต่ก็ มีบางวัดที่มีพระธรรมยุติอยู่ร่วมด้วย คือ วัดสมอราย วัดบรมนิวาส วัดเครือวัลย์ วัดนุปนาราม วัดศิขณชาติ^๔ วัดปทุมคงคา^๕ วัดเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครังยัง

^๑ รายละเอียดได้กล่าวแล้วในบทที่ ๒

^๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครังทรงผนวชอยู่ ได้ทรงสร้างวัดอีกแห่งหนึ่งคือ วัดนอก หรือ วัดบรมนิวาส จาก ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๔ (กรุงเทพมหานคร : คุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔, ๒ : ๑๔๖.

^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศน์, หน้า ๒๔.

^๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส,

ทรงผนวชอยู่ใต้ทรงส่งบรรดาศิษย์หลวงของพระองค์ไปตั้งสำนักเผยแผ่อยู่^๑ หรือบางวัด
ก็มีสำนักเกี่ยวข้องกับฝ่ายธรรมยุติกนิกายโดยตรง คือ วัดของสงฆ์รามัญ^๒ หรือพระมอญ ซึ่ง
ได้แก่ วัดชนะสงคราม^๓ วัดบวรเม่งคล^๔ เนื่องจากพระองค์ครั้งยังทรงผนวชและตั้ง
ธรรมยุติกนิกายนั้นเดิมทรงผนวชเป็นรามัญนิกาย^๕ และวัดทั้งสองแห่งก็มีพระธรรมยุติร่วมอยู่
ด้วย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ ได้ทรงดำเนินนโยบาย
ในกรขยายตัวของธรรมยุติกนิกายดังนี้คือ

ก) การสร้างความสัมพันธ์กับวัดรามัญให้แน่นแฟ้นขึ้น โดยที่รที่ทรงอาราธนา
พระรามัญผู้กับพระสงฆ์ ๔รูป จากวัดบวรนิเวศนวิหารไปอยู่วัดบวรเม่งคล^๖ และทรง
นิมนต์พระจากวัดบวรเม่งคลมาอยู่วัดชนะสงคราม^๗ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้วัดบวรเม่งคล
ในสมัยรัชกาลที่ ๔ กลายเป็นวัดที่มีพระธรรมยุติมากขึ้นจนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า -

^๑ รายละเอียดให้กล่าวแล้วในหน้า ๑๕.

^๒ พระมหาปุณฺณช่วย, คณะสงฆ์รามัญในประเทศไทย, หน้า ๕๗. ได้อธิบายว่า
คณะสงฆ์ในประเทศไทย แต่ครั้งกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์
ตอนต้น มี ๒ นิกาย คือ นิกายเดิม ซึ่งไทยได้รับโดยตรงมาจากลังกาหรือศรีลังกา และรามัญนิกาย
จากประเทศรามัญ.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐.

^๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, ความทรงจำ, หน้า ๑๐๘.

^๖ ห้องสมุดวชิรญาณ หมายรับสั่ง รัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖ เล่มที่ ๒๗/๘
เรื่องแห่งพระรามัญผู้กับพระสงฆ์ ๔รูป จากวัดบวรนิเวศนวิหารไปอยู่วัดบวรเม่งคล.

^๗ ห้องสมุดวชิรญาณ หมายรับสั่ง รัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๒๒ พ.ศ. ๒๔๐๓ เล่มที่
๔๘/๑ เรื่อง ให้นิมนต์พระจากวัดบวรเม่งคลมาอยู่วัดชนะสงคราม

กรมพระวชิรญาณวโรรส ต้องทรงออกระ เบียบแห่งการสมาคมกับต่างนิกายสำหรับวัดบวรมงคล
ขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๖๒^๑

ข) เมื่อทรงสถาปนาวัดโสมนัสวิหารใหม่นั้น ดังได้กล่าวแล้วว่า ทรงอาราธนา
พระอริยมุนี จากวัดสมอราย ไปครองวัด ในตอนต้นก็อยู่ร่วมกับพระมหาณิกาย ต่อมาพระองค์
ก็ทรงอาราธนาพระอรุณพิพาอุณากร จากวัดโสมนัสวิหาร ไปอยู่วัดราชขนิษฐ^๒ และอาราธนา
พระครูโกณฑัญญะธรรมธาดา^๓ และพระอินดับ ๔ รูป จากวัดโสมนัสวิหารไปอยู่วัดส้มเกลี้ยง
สามเสน^๔

๓. การเผยแพร่ออกไปยังเมืองต่าง ๆ

นอกจากการที่ทรงพยายาม เผยแพร่ธรรมยุติกนิกายในราชธานีดังกล่าวแล้ว
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายไปยังหัวเมืองต่าง ๆ
อีกด้วย โดยเฉพาะบรรดาหัวเมืองที่พระองค์ เสด็จประพาสและโปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์
ซึ่งพอจะสรุปได้คือ

ก) เมื่อทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเขมาภิรตาราม^๕ และโปรดให้มีการฉลองเป็น

^๑ เรื่องระ เบียบแห่งการสมาคมกับต่างนิกายสำหรับวัดบวรมงคล ในสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๕๐๓.

^๒ ห้องสมุดวชิรญาณ หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๔๐๘ เลขที่
๑๔/๒ เรื่องแห่งหม่อมเจ้าราชาคณะพระอรุณพิพาอุณากร วัดโสมนัสวิหาร ไปอยู่วัดราชขนิษฐ

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า
๖๕ ทรงอธิบายว่า พระครูโกณฑัญญะเดิมอยู่วัดสมอราย และเป็นพระศิษย์หลวงองค์หนึ่ง

^๔ ห้องสมุดวชิรญาณ หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๔๐๘ เลขที่ ๑๔/๓
เรื่องแห่งพระครูโกณฑัญญะธรรมธาดาและพระอินดับ ๔ รูป แต่วัดโสมนัสวิหาร ไปอยู่วัด
ส้มเกลี้ยง สามเสน

^๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕, ๒ : ๑๙๖.

ที่เรียบร้อยแล้ว^๑ ก็โปรดให้เลื่อนพระครูสุนทรธรรมขันธ วัดเครือวัลย์วิหารเป็น
พระเขมาภิมุขธรรม ไปอยู่วัดเขมาภิรตาราม^๒

ข) เมื่อทรงบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดอัมพวันสมุทรสงครามเสร็จเรียบร้อยแล้ว^๓
ก็ทรงอาราธนาพระธรรมานุपालจารย์ กับคณะ ๖ องค์ จากวัดบวรนิเวศ ไปอยู่วัดอัมพวัน^๔

ค) เมื่อทรงสร้างพระนครคีรีที่เมืองเพชรบุรี ได้ทรงบูรณะวัดสมณาราม^๕
ซึ่งมี พระครูมหาสมณวงศ์เอม^๖ จำพรรษาอยู่ที่นั่น^๗

ง) เมื่อ เสด็จประพาสชายฝั่งทะเลตะวันออกได้ทรงบูรณะวัดในเขตบางพระ
เกาะสีชัง, อ่างศิลา^๘ พนมวัน^๙ วัด เหล่านี้บางวัดมีเจ้าอาวาสที่เป็นพระศิษย์หลวง เช่นกัน
คือ เจ้าอธิการผา วัดยุคันธราราม เจ้าอธิการสนวัดเขาเมืองชลบุรี^{๑๐} สำหรับหัวเมือง

^๑เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕, ๑ : ๑๒๔.

^๒ห้องสมุดวชิรญาณ, หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๒๕ พ.ศ. ๒๔๐๖ เล่มที่ ๕๑/๑๔
เรื่องเลื่อนพระครูสุนทรธรรมขันธวัดเครือวัลย์วิหารเป็นพระ เขมาภิมุขธรรม ไปอยู่วัด
เขมาภิรตาราม.

^๓เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕, ๒ : ๑๔๒

^๔ห้องสมุดวชิรญาณ บัญชีหมายรับสั่งรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๙๗ เล่มที่
๑๔/๕ เรื่องอาราธนาพระธรรมานุपालจารย์และพระอันดับ ไปอยู่วัดอัมพวัน เมืองสมุทรสงคราม

^๕เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕, ๑๒ : ๑๙๖.

^๖พระครูมหาสมณะเอม เป็นพระศิษย์หลวงองค์หนึ่ง

^๗สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศน์, หน้า ๖๔.

^๘เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕, ๒ : ๑๙๖.

^๙สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศน์, หน้า

ชายฝั่งทะเลตะวันออกนี้ เดิมก็เคยมีวัดธรรมยุติ อยู่แล้วที่ จันทบุรี คือ วัดจันทนาราม^๑

จ) ทางหัวเมืองปักษ์ใต้ก็มีพระศิษย์หลวงไปเป็นเจ้าอาวาส คือวัดอาวาสแก้ว วัดเพชรฉลิก เมืองนครศรีธรรมราช^๒

ฉ) ทางหัวเมืองในภาคอีสานก็มีพระศิษย์หลวงไปครองวัดที่อุบลราชธานี ๔ วัด คือเจ้าอธิการดี วัดสุปฏิคนาราม เจ้าอธิการเม้า วัดศรีทอง เจ้าอธิการสนง วัดไชยสวัสดิ เจ้าอธิการอัน วัดน้อย^๓

ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธรรมยุติกนิกายที่เดิมมีเฉพาะแต่ในกรุง ก็ได้ขยายออกไปยังหัวเมืองต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น เกือบทุกส่วน นอกจากทางเหนือเท่านั้น และส่งผลต่อการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายและบทบาทของพระธรรมยุติ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมาก

๔. การเผยแพร่ไปยังประเทศราช

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์นั้น ประเทศราชของไทยยังมีตลอดทั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือ ลาว กัมพูชา หัวเมืองฝ่ายใต้ ประเทศราชต่าง ๆ เหล่านี้ในรัชสมัยของพระองค์ก็ประสบกับปัญหาต่าง ๆ หลายประการ ทั้งจากอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตก คือ อิทธิพลของอังกฤษ ในดินแดนมลายู^๔ และอิทธิพลของฝรั่งเศสเหนือ -

ในอุดม ชีวรัตน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔-๖๕.

^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๐), หน้า ๒๑-๒๒.

^๕ เฟรด ดับบลิว. ริคส์ แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐรังษี และ เอกวิทย์ ฑู กลาง, การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สมุทราคมสังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๙), หน้า ๒๙.

ดินแดนกัมพูชา^๑ หรือปัญหาภายในของดินแดนกัมพูชา, ลาว, มลายู ซึ่งตกค้างมาตั้งแต่สมัย
ต้นรัตนโกสินทร์ เช่น สงครามระหว่าง ไทย, เขมร, พม่า หรือ กบฏเจ้าอนุวงศ์ ในสมัย
รัชกาลที่ ๓ ฯลฯ ปัญหาเหล่านี้ มีผลต่อเอกภาพของอาณาจักรอย่างมาก และขณะที่ -
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินพระราชกุศโลบายทางการทูตและทางด้านอื่น ๆ
ตลอดเวลา^๒ ก็ทรงใช้ธรรมยุติกนิกายมาช่วยในการดำเนินนโยบายในการสร้างเอกภาพ
หรือสร้างความผูกพันให้เกิดขึ้นกับประเทศราชเหล่านั้นด้วยวิธีการต่าง ๆ คือ

ก) ในดินแดนกัมพูชานั้น ตลอดสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีภูมิภาคแย่งอำนาจกันอยู่
ตลอดเวลา บางพวกก็พึ่งไทย บางพวกก็พึ่งพม่า ทำให้ไทยต้องเข้าไปมีบทบาทในกัมพูชา
ตลอดเวลา^๓ ด้วยเหตุนี้จึงมีเจ้านายเขมรบางองค์ต้องมาอาศัยในเมืองไทยอยู่เสมอ
เจ้านายบางองค์ เช่น นักร้องจันทร์ นักร้องเจง ก็มีโอกาสดูกลับไปที่กรุงเขมร เป็น
พระอุไทยราชา และ พระนารายณ์รามาธิบดี^๔ ฯลฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ก็มี นักร้องราชวดี มาอยู่ในเมืองไทย และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็ทรงมี พระราชดำริจะตั้งให้เป็นมหาอุปราช ของกัมพูชา ภายหลังจากที่นักร้องราชวดี ลา
สิกขาบทแล้ว ดังนั้น จึงทรงโปรดให้ผนวชนักร้องราชวดี ที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
แล้วไปจำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร จากนั้นก็ โปรดให้พระอัมพรพิทักษ์กับพระมหา-

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^๓ โปรดดูรายละเอียดใน ถนอม อานามวัฒน์, ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร พม่า
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพมหานคร : กุรุสภา, ๒๕๑๖)

^๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส,
หน้า ๑๔.

เปรียบ วัฒนนิवास พานักองค์รัชชชาติ ไปกับพญา^๑ นอกจากนี้ยัง โปรดให้สร้าง
พระไตรปิฎก ๔๐ คัมภีร์ และหนังสือทั่วไปพระราชทานแก่องค์พระทรรักษ์ เมืองอุตรมัยไชย^๒
โดย โปรดให้หลวงสุนทรโวหาร พระอมรารักษ์ชิต กับพระมหาปาน และพระภิกษุสงฆ์ ๕ รูป
เป็นผู้กำกับ ต่อมาพระมหาปานให้อู่ผู้สั่งสอนประชาชนที่กัมพูชากลับไปฮก^๓ ดังนั้น ในเขมร
จึงมีธรรมเนียมปฏิบัติกันไปเผยแพร่นอกเหนือจากที่เคยมีแต่การเผยแพร่วุทธศาสนาภายในเขมร
แบบมหายานแต่เพียงอย่างเดียว เพราะพระอมรารักษ์ชิต ก็เป็นพระศิษย์หลวงองค์หนึ่ง และ
พระสุคันธาธิบดี ก็เป็นพระศิษย์ เช่นกัน^๔ ขณะที่เจ้านายเขมรหลายองค์ก็เสียผ่านการบวช
เป็นนาคหลวงและจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศ^๕ ดังนั้น เมืองเขมรในรัชสมัยของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีความสัมพันธ์กับธรรมเนียมปฏิบัติภายในอย่างมาก

^๑ท้องสมุทวาริชญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๘๙ เลขที่ ๑
ถึงเมืองอุตรมัยไชย บอกข้อความที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดการระบวนแห่
องค์รัชชชาติ เหมือนกระบวนแห่พระองค์เจ้าทรงผนวชแต่ก่อนมาแล้ว ทรงอนุโมทนาการที่
องค์รัชชชาติ รับผนวชในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และให้ไปจำพรรษาอยู่ที่
วัดบวรนิเวศ.

^๒ท้องสมุทวาริชญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๘๗ เลขที่
๑๖/๑ เรื่องพระไตรปิฎก ซึ่งทรงสร้างพระราชทานองค์พระทรรักษ์เมืองอุตรมัยไชย คัดมา
จากราชบัณฑิต ๔๐ คัมภีร์

^๓ท้องสมุทวาริชญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๘๗ เลขที่ ๑๘
ถึงองค์พระทรรักษ์ เมืองอุตรมัยไชย เรื่องให้พระอมรารักษ์ชิต พระมหาปาน ขุนสุนทรโวหาร
ถ้าประสงค์เชิญพระคัมภีร์ออกไปเมืองอุตรมัยไชยแล้ว ถ้าพระมหาปานให้อู่ผู้สั่งสอนพระพุทธรักษา
ที่เมืองอุตรมัยไชย กับให้จ่ายนิมิตยภัตให้พระมหาปานเดือนละ ๖ บาท

^๔สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ,
หน้า ๒๔-๒๕.

^๕เรื่องเดียวกัน; หน้า ๓๘.

ข) ในดินแดนลาวและหัวเมืองอีสานนั้น ในรัชสมัยที่มีเมืองต่าง ๆ เกิดขึ้นถึง ๑๔ เมือง^๑ ซึ่งทั้งหมดก็อยู่ในเขตฝั่งไทยในปัจจุบันนี้ทั้งสิ้น และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่คราวที่เจ้าอนุวงศ์กบฏ ได้กวาดต้อนคนลาวจำนวนมากมายมาตั้งหลักแหล่งอยู่บริเวณ สระบุรี และกรุงเทพฯ^๒ พร้อมทั้งนำพระพุทธรูปของลาวหลายองค์ คือ พระบาง พระแทกรดำ พระฉันทสมอ^๓ ให้มาอยู่ในกรุงเทพฯ ต่อมาในรัชสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รวบรวมมาอีก คือ พระเสิม พระใส พระแสน^๔ โดยอาราธนาพระเสิม พระใส พระแสน ไปไว้ที่วัดประทุมวนารามที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ โดยทรงมีพระราชดำริว่า

"...ก็ครั้งนั้นฉันไปจับสร้างวัดประทุมวันลง ก็คนรักษาประทุมวันนั้น สมเด็จพระคณัฏย ชกเอาพวกลาว เวียงจันทร์กลับใจไปตั้ง ฉันจึงได้มีมนต์พระคณะลาว วัดบวรนิเวศน์ไปอยู่วัดนั้น เพื่อจะให้ได้อาไศรยชอบพอกัน เมื่อเป็นวัดลาวไป ตั้งนี้ จึงได้คิดเพลนไปว่า พระใส คู่กับพระเสิม ยังมีอยู่ที่เมืองหนองคายอีกองค์หนึ่ง ถ้า मैं ได้มาไว้ที่วัดประทุมวันแทนพระเสิม ลาวในวัดแลศฤหัลลาวชาวประทุมวันนั้น จึงจะขึ้นข่มยินดี พระใสอยู่ในวัดนั้น ก็จะได้เป็นที่นับถือของราษฎรซึ่งเป็นลาวแลเป็นศิษย์เชื่อถือมาก..."^๕

จะเห็นได้ว่า ธรรมเนียมที่กษัตริย์ได้เข้ามามีส่วนช่วยสร้างความจงรักภักดี และความเชื่อของชาวลาวในกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี ในหัวเมืองอีสานเองโดยเฉพาะที่อุบลราชธานี ก็มี

^๑ ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๔ (กรุงเทพฯมหานคร : คุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๓๒๒-๓๒๔.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, ๒ : ๑๙๐-๑๙๓.

^๓ เรื่องพระเสิม พระใส แลพระเมืองลาวอื่น ๆ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๕ ภาค ๒, หน้า ๓๑.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙-๓๐.

พระศิษย์หลวงอยู่ฝั่ง ๔ องค์ คือ เจ้าอธิการที่ วัดสุปัฏนาราม กับ เจ้าอธิการเม้า วัดศรีทอง
เจ้าอธิการสม ไร่ใหญ่ศาล เจ้าอธิการฉวี ไร่จันท

ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองลาวทั้งฝั่งขวา และฝั่งซ้าย ของแม่น้ำโขงกับราชธานี คือ
กรุงเทพฯ จึงเกิดขึ้นได้โดยผ่านกระบวนการความสัมพันธ์กับธรรมยุติกนิกายดังกล่าว

ค. ความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกับเจ้านาย, ขุนนาง, ประชาชน

ตั้งแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ และก่อกำเนิดธรรมยุติกนิกายมา
ธรรมยุติกนิกายก็มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงใกล้ชิดกับกลุ่มเจ้านายและกลุ่มขุนนางอย่างมาก นอกเหนือ
จากผู้ให้กำเนิดธรรมยุติกนิกายคือ พระวชิรญาณ จะทรง เป็นพระราชวงศ์ที่สำคัญแล้วก็ตาม
พระสงฆ์ที่เป็นศิษย์รุ่นแรกของพระวชิรญาณก็มีพระราชวงศ์อีกองค์หนึ่งเข้าร่วมด้วย คือ
พระองค์เจ้าอุกฤษ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาเสนาฯ รัชกาลที่ ๑ พระราชวัง
บวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๒ ประสูติแต่เจ้าจอมมารคาน้อยเล็ก^๑ ได้ทรงเข้าร่วมในคณะ
ของพระวชิรญาณ และย้ายมาประทับร่วมกับ พระวชิรญาณ ที่วัดบวรนิเวศน์ในสมัยรัชกาลที่ ๓
ทรงได้รับการยกย่องในฐานะที่ปรึกษาของธรรมยุติกนิกาย และทรงได้รับสมณศักดิ์เป็น
พระราชาคณะ^๒ นอกจากนี้ยังมีกรมขุนวรจักรธรานุภาพ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส กรมหมื่น
วิชฌนาคนิภาธร^๓ หม่อมเจ้าโสภณ ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรีอภัย และหม่อมเจ้า
อิศรญาณ^๔ บรรดาเจ้านายที่ทรงผนวชเหล่านี้ได้ช่วยสร้างความผูกพันระหว่างธรรมยุติกนิกาย
กับกลุ่มเจ้านายให้เกิดขึ้นได้โดยง่าย โดยเฉพาะบรรดาพระโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว หรือโอรสของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาเสนาฯ รัชกาลที่ ๑ ฯลฯ แม้กับกลุ่มขุนนางเอง

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ,
หน้า ๓๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

^๓ กรมหมื่นวิชฌนาคนิภาธร กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ ของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติตั้งแต่เมื่อครั้งยังไม่อุปสมบท

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔-๒๕.

ก็มีกาารเกี่ยวพันกับธรรมยุติกนิกายหลายกลุ่ม^๑ ดังจะพิจารณาได้จากกาารตั้งสำนักสาขาของ
ธรรมยุติกนิกายในวัดต่าง ๆ คือ

๑. วัดบุปผาราม เป็นวัดที่พระยาศรีสุริยวงศ์กับจมีนราชามาตย์ช่วยกันบูรณะ^๒
๒. วัดพิชัยญาติ เป็นวัดของพระยาศรีพิพัฒน์สร้างขึ้น^๓
๓. วัดเครือวัลย์ เป็นวัดที่เจ้าจอมเครือวัลย์บุตรสาวเจ้าพระยาอภัยภูธร
สร้างขึ้น แต่ยังไม่เสร็จ รัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้ทำต่อจนเสร็จ^๔

สำนักสาขาของธรรมยุติกนิกาย ๔ แห่ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว^๕ มีถึง ๒ วัด ที่เป็นขุนนางผู้ใหญ่สร้างคือ วัดบุปผาราม และวัดพิชัยญาติ ส่วน
วัดเครือวัลย์นั้นแม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงสร้างต่อแต่ก็จากคนอื่นที่เป็น
บุตรขุนนางผู้ใหญ่ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงพอจะสันนิษฐานได้ว่าธรรมยุติกนิกายได้มีความสัมพันธ์กับ
กลุ่มขุนนางเป็นอย่างมาก ตั้งแต่ครั้งก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรง
ขึ้นครองราชย์แล้ว แต่อาจจะกระทำไม่สะดวกนักเพราะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเคย
กล่าวไว้ในตำนานวัดบวรนิเวศ ถึงสภาพตอนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ครองราชย์แล้วว่า "... ในสมัยนี้ ผู้เลื่อมใสในความปฏิบัติของพระสงฆ์สำนักนี้ ออกหน้า
บำเพ็ญกุศลทานบริจาค เข้าวัด จำศีลฟังเทศน์ แลบรรพชาอุปสมบทได้โดยสะดวก ไม่ต้องรวาง
ผิดโดยทางราชการแผ่นดิน..."^๖ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์
แล้ว ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าฤกษ์เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม พระนามว่า กรมหมื่นบวรรั้งสุริยพันธ์^๗

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, ๒ : ๑๗๑-๑๗๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๙.

^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า

๒๔.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

ตราว่าที่สอง พ.ศ. ๒๔๑๐ ทรงผนวชพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ากฤดาภินิหาร^๑

ตราว่าที่สาม พ.ศ. ๒๔๑๑ ทรงผนวชพระเจ้าลูกเธอ ๖ พระองค์ คือ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศักดิ์คະนางยุคล, พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์, พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้า พวงก้อนใหญ่, พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ากมลลาสน์ เลอสร, พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้า เกษมสันต์ เสาวภาค และพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าทวิวรรณลาภ^๒

๒. ใน พ.ศ. ๒๔๐๔ ทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาดุรฉัตร^๓ เป็นสาม เณร^๓

๓. ส่วนพวกหม่อมเจ้า อาทิ เช่น หม่อมเจ้าพระศรีเรศ ในกรมหลวงมหิศวรินทราชมเรศ ก็ทรงผนวชมาแต่สามเณร และไม่ได้ลาผนวชเลยจนทรงตั้งเป็นหม่อมเจ้าพระราชกษัตริย์ มี พระราชทินนามว่าหม่อมเจ้าพระธรรมุณิสธาคา หม่อมเจ้านายเจ็ด ในสมเด็จกรมหมื่น มาตยพิทักษ์ ทรงผนวชแลสอบได้เป็นเปรียญถึง ๔ ประโยค ประโยคต่อมา ทรงลาสิกขาบท หม่อมเจ้าเนตร ในพระองค์เจ้าเสือในพระราชวังบวร รัชกาลที่ ๒ ทรงผนวชมาแต่ครั้งเป็น สามเณร จนได้เปรียญ ๔ ประโยค ก็ลาผนวช นอกจากนี้ยังมี หม่อมเจ้าในสมเด็จเจ้าฟ้าอาภรณ์ หม่อมเจ้าในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ หม่อมเจ้าในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ หม่อมเจ้าในกรมขุนราชสีหวิกรม, หม่อมเจ้าในกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ, หม่อมเจ้าในพระองค์ เจ้าองอรุณ, หม่อมเจ้าในกรมหมื่นมหิศวริยราชวิลาส หม่อมเจ้าในกรมหมื่นวิษณุทวารวดีภาธร ที่ทรงผนวชตามธรรมเนียมแล้วลาผนวช^๔

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

^๒ ห้องสมุดศิริยาณ หมายถึงรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ เลขที่ ๑๔/๖ เรื่องเบิกใต้ น้ามัน พิน ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้า ๗ พระองค์ที่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ที่วัด บวรนิเวศน์

^๓ ห้องสมุดศิริยาณ หมายถึงรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๘ พ.ศ. ๒๔๐๔ เลขที่ ๓/๑ สมเด็จเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาดุรฉัตร ทรงผนวชเป็นสามเณรประทับแรมอยู่ ณ วัดบวรนิเวศน์

^๔ สมเด็จกรมหลวงมหิศวรินทราชมเรศ, กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า

๔. พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกพระองค์หนึ่ง คือ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ครั้นทรงผนวชเป็นสามเณรก็เสด็จอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ ต่อมาก็ย้ายมาผนวชเป็นพระภิกษุที่วัดบวรนิเวศฯ

นอกจากบรรดาเจ้านายดังกล่าวที่บวชอยู่วัดบวรนิเวศฯ แล้ว วัดธรรมยุติอื่น ๆ ก็คงมีอีก เช่นเดียวกัน กลุ่มขุนนาง, มหาตเล็ก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีอายุครบบวชก็นิยมบวชเป็นธรรมยุติกนอกรวมกัน ซึ่งพอจะยกตัวอย่างได้คือ

ตารางที่ ๓

ตารางบัญชีมหาตเล็กกุลลาบวช

พ.ศ.	วัดธรรมยุติ	วัดมหาณิกาย	วัดรามัญ	รวม
๒๔๐๐	๔	๑๒	-	๒๓
๒๔๐๓	๗	๑๖	-	๒๓
๒๔๐๕	๒๐	๔๑	๒	๖๓
รวม	๓๑	๗๑	๒	๑๐๔

ที่มา : ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุนิตยสารที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๔๐๐
เลขที่ ๕๐ บัญชีข้าราชการกุลลาบวช

ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุนิตยสารที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๑ พ.ศ. ๒๔๐๓ เลขที่ ๕๑
บัญชีข้าราชการกุลลาบวช

ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุนิตยสารที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ เลขที่ ๑๓๔
บัญชีข้าราชการกุลลาบวช

จะเห็นได้ว่าบรรดาบุตรข้าราชการอื่นๆ ก็นิยมบวชเป็นพระธรรมยุติเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ บรรดาเจ้านายและขุนนางที่บวชอยู่กับธรรมยุติกนิกายย่อมได้รับอิทธิพลด้านความคิด ความเชื่อ และความยอมรับในธรรมยุติกนิกายที่คล้ายคลึงกัน และมีเอกภาพในความคิดเดียวกันซึ่งก็เป็นการสร้างความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปด้วยนั่นเอง เมื่อมีเจ้านายและขุนนางไปบวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศฯ มาก บรรดาญาติพี่น้องพวกพ้องก็พากันไปทำบุญกุศลอยู่เป็นประจำ โดยเฉพาะพระราชวงศ์ฝ่ายหญิง เช่น พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงเยาวลักษณ์ พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงโสมาวดี^๑ หรือ บรรดาเจ้าจอมหม่อมข้างใน^๒ ฯลฯ ก็มักจะไปทำบุญที่วัดบวรนิเวศฯ อยู่เสมอ นอกเหนือจากการที่มีพระธรรมยุติเข้าไปในพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวังสม่ำเสมออยู่แล้ว^๓

ง. การให้ความสำคัญและอุปถัมภ์ธรรมยุติกนิกาย

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกายมาก่อนเมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ย่อมเป็นธรรมดาที่พระองค์จะทรงทำการอุปถัมภ์และให้ความสำคัญแก่ธรรมยุติกนิกาย แม้พระธรรมยุติกนิกายจะมีน้อยกว่าพระมหานิกายอยู่อย่างมากมายก็ตาม แต่ตลอดรัชสมัยของพระองค์ การอุปถัมภ์และให้ความสำคัญแก่ธรรมยุติกนิกายก็มีมาก พอจะสรุปได้ คือ

^๑ห้องสมุดวชิรญาณ หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๕ ไม่มี จ.ศ. เลขที่ ๓๘/๓ เรื่อง พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงเยาวลักษณ์, โสมาวดี จะเสด็จไปถวายเทียนเลี้ยงพระ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

^๒ห้องสมุดวชิรญาณ หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔ เลขที่ ๒๘/๘ เรื่องเจ้าจอมหม่อมข้างในจะไปเลี้ยงพระวัดบวรนิเวศวิหาร. และห้องสมุดวชิรญาณ บัญชีหมายรับสั่งรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘ เลขที่ ๑๘๒/๒ หมายรับสั่งเรื่อง เจ้าจอมข้างในไปทำบุญเลี้ยงพระวัดบวรนิเวศ

^๓จะกล่าวรายละเอียดต่อไปใน ความสำคัญของธรรมยุติกนิกาย.

๑. การปกป้องและคุ้มครองธรรมยุติกนิกาย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์นั้น จำนวนวัดธรรมยุติกนิกายยังมีไม่มากนัก และมีกจะอยู่แต่ในกรุงเทพฯ เท่านั้น | แต่ก็มีพระสงฆ์และประชาชนที่สนใจแพร่หลายมากขึ้น เมื่อทรงครองราชย์ไปได้ระยะหนึ่ง ธรรมยุติกนิกายก็ขยายตัวออกไปกว้างขวางขึ้นกว่าเดิมมากโดยเฉพาะในหัวเมืองต่าง ๆ แต่ระเบียบปฏิบัติของธรรมยุติกนิกายนั้นแตกต่างจากสงฆ์ทั่ว ๆ ไป ซึ่งได้ก่อให้เกิดปัญหาขึ้น ดังปรากฏในจดหมายเหตุว่า

"...พระสงฆ์บางพวกก็ประพฤติตามโบราณคดีสืบ ๆ มา พระสงฆ์บางพวกได้เห็นพระบาทสมเด็จพระวชิรเกล้าฯ ได้ดำริตรองเห็นต้องแท้แนในใจ แล้วปฏิบัติไปตามตนเห็น ด้วยสำคัญว่าอย่างนั้นเป็นการอย่างบูรณาดังเดิม และการนั้นผู้ซึ่งไม่ได้รู้ด้วยเห็นด้วยก็เรียกว่าเป็นการอุทริ..."^๑

การแตกต่างด้านความเชื่อและการปฏิบัติ ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ เนื่องจากเป็นของใหม่และเป็นอุปสรรคต่อการเผยแผ่ธรรมยุติกนิกาย ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงมีพระราชโองการว่า

"...อย่าให้พระสงฆ์รชาคณสถานานุกรมปเรียญเจ้าอธิการ เอนุจร แล ขรรษาส ผู้สำเร็จราชการเมืองแลกรมการที่นับถือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นครูอาจารย์แลพวกของหัว ช่มชี่ ปรับโทษว่าเป็นผิดลงทัณฑ์กรรม แลตีเตียนนินทาว่ากล่าวเสียดสี กระทบกระทั้งแก่พระสงฆ์พวกอื่น ที่ปะปฏิบัติแปลกแตกต่างกันบ้าง เล็กน้อยดังนี้ ไม่เป็นประโยชน์สิ่งใดเลย ถ้าแลประชุมกันมากเป็นการใหญ่ ฝ่ายสมณะฤาษรรวาาส เป็นการแปลกประหลาด ณ หัวเมืองใด ก็ให้บอกมา จะทรงโปรดให้ชำระ..."^๒

นอกจากการปกป้องการเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายแล้ว พระองค์ยังทรงคุ้มครองวัดธรรมยุติ ที่เกี่ยวข้องกับพระองค์อย่างมาก ถึงกับทรงมีประกาศออกมาเมื่อ

ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๒๑ พ.ศ. ๒๔๐๒ เล่มที่ ๓๐
เรื่องให้ภิกษุสามเณรตั้งอยู่ในศีลสังวร

^๒ เรื่องเดียวกัน.

พ.ศ. ๒๓๙๕ ว่า ห้ามมีการเปลี่ยนแปลงชื่อวัดบวรนิเวศวรวิหาร เนื่องจากชื่อนี้ติดอยู่แล้ว^๑ หรือวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ที่พระองค์ทรงเป็นผู้สร้างขึ้น แต่ภายหลังมีคน เรียกเป็นวัดราชบพิธดบ้าง^๒ วัดทรงประดิษฐ์บ้าง ซึ่งผิดไปจากชื่อที่ทรงพระราชทานไว้ พระองค์จึงทรงออกประกาศให้เรียกชื่อให้ถูกต้อง^๓ ถ้าแม้ว่าวัดราชประดิษฐ์เกิดการชำรุดทรุดโทรมลง และมีผู้ใดจะซ่อมแซมก็ต้องทำการขอพระบรมราชานุญาตก่อน หากพระองค์ทรงมีพระชนมายุอยู่ และห้ามบูรณะต่อเติม นอกเหนือจากพระราชดำริของพระองค์ ต่อฝั่งวัดที่ทรงดำริไว้^๔

๒. พระพุทธรูป ในรัชสมัยนี้ พระองค์ทรงสร้างพระพุทธรูป ๒๐ องค์ คือ พระไพรี-พินาศ^๕ พระพุทธรูปศิลาปฏิมากร^๖ พระพุทธรูปนิมิตร^๗ และ พระทองเหลืองกะไหล่ทองคำที่หล่อเหมือนพระนิรันตรายจำนวน ๑๘ องค์^๘ เมื่อมีการพบพระนิรันตราย และขณะที่ยังทรงผนวชอยู่นั้นได้ทรงสร้างพระพุทธรูปอีกองค์หนึ่งคือ พระสัมพุทธพรรณี^๙ จำนวนพระพุทธรูปทั้งหมด ๒๒องค์นี้ พระองค์ทรงนำไปถวายยังวัดธรรมยุติกนิกาย เกือบทั้งหมด คือ พระไพรีพินาศ

^๑ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเทศุรชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๙๕ เลขที่ ๔๐/๑ เรื่องชื่อวัดบวรนิเวศไม่ให้เปลี่ยนแปลง

^๒ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๕, ๔ : ๑๑๔.

^๓ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเทศุรชกาลที่ ๕ ไม่มี จ.ศ. เลขที่ ๓๖๗ เรื่องพระราชกระแสเรื่องทรงอนุญาตให้ซ่อมแซมวัดราชประดิษฐ์ :

^๔ กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธรูปองค์สำคัญ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๔), หน้า ๕๘.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

ถวายวัดบวรนิเวศ^๑ พระพุทธลีลึงคปฏิมากร ทรงถวายวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม^๒ และพระทองเหลืองกะไหล่ทองคำ ๑๘ องค์ ถวายวัดธรรมยุติกนิกายทั้งหมดเช่นกัน^๓ มีแต่ พระพุทธชนกมิตรเท่านั้นที่ทรงถวายวัดอรุณราชวราราม^๔ ส่วนพระสัมพุทธพรตนั้น ไปโปรดให้ ัญญเชิญไปประดิษฐานชุกชี ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แทนพระพุทธลีลึงที่ซึ่ง ัญญเชิญไว้ ณ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และในระหว่างที่ทรงผนวชนั้น พระสัมพุทธพรต ก็เป็น พระที่ใช้ประกอบพิธีของธรรมยุติก มาตลอด^๕

๓. พระราชพิธีต่าง ๆ

ตามประเพณีไทยที่มีมาแต่โบราณนั้น สังคมไทยมีประเพณีที่ปฏิบัติต่อเนื่องกันอยู่ตลอดปี เช่นเดียวกับพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ก็มีตลอด ๑๒ เดือน ในรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดพระราชพิธีที่สูญหายไปให้มีขึ้นมาใหม่ถึง ๑๐ พิธี คือ การพระราชกุศลแจกเบี้ยหวัด, การพระราชกุศลถวายผ้าจำพรรษา, การพระราชกุศล มาฆบูชา, พิธีเขนทศศวนาน, สลากภัต, การพระราชกุศลตักบาตรน้ำผึ้ง, การเฉลิมพระชนมพรรษา, การสวดมนต์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สวดมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติก การพระราชกุศลในวัน ประสูติและสวรรคต และมีพิธีที่ทรงแก้ไขเพิ่มเติมอีก ๑๓ พิธี^๖ พิธีต่าง ๆ นี้มีบางพิธีที่ทรง กำหนดขึ้นเพื่อธรรมยุติกนิกาย โดยตรงคือ การพระราชกุศลตักบาตรน้ำผึ้ง^๗ และ การ สวดมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติก และมีหลายพิธีที่แก้ไขและกำหนดให้พระธรรมยุติกเข้าไปมีส่วนร่วม

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธี ๑๒ เดือน, หน้า ๕๕-๕๘๒.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘๗.

เช่น การพระราชกุศล มาฆบูชา^๑ การสวดพิชิตรุษ^๒ พระราชพิธีเฉลิมพระชันษา^๓ ฯลฯ

๔. การบำเพ็ญพระราชกุศลอื่น ๆ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่เสมอตามแบบอย่างของพระมหากษัตริย์ไทยทั่วไป แต่ในโอกาสสำคัญบางโอกาส เช่น เมื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระชนมายุได้ ๒๐,๐๐๐ วันกลับนิมนต์พระสงฆ์เฉพาะวัดบวรนิเวศเท่านั้น^๔ หรือเมื่อทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ แล้วทรงโปรดให้ทำรัศมีทองประกบกับพระรัศมีเก่าของพระชินศรี วัดบวรนิเวศเมื่อทำเสร็จโปรดให้มีการฉลอง พร้อมกัน ๓ วัด คือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดบวรนิเวศ วัดบรมนิวาส^๕ และวัดเหล่านี้ก็มักจะเป็นวัดที่พระองค์ เสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่เป็นประจำ^๖ โดยเสด็จทางชลมารคบ้าง เสด็จทรงม้าพระที่นั่งบ้าง^๗ ส่วนวัดธรรมยุติกนิกายก็ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์เป็นอย่างดีทั้งวัดบวรนิเวศ วัดบรมนิวาส วัดสมอราย วัดปทุมคงคา วัดบวรเมณฑล วัดเขมา พระปฐมเจดีย์^๘ ฯลฯ แม้กระทั่งวัดที่ทรงสถาปนาใหม่ทั้ง ๔ วัด ก็กลายเป็นวัดธรรมยุติไปทั้งสิ้น^๙

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, ประวัติวัดมหาธาตุ, หน้า ๖๗-๖๘

^๓ ตำนานพระปริตร ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, ประชุมพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา, หน้า ๒๑๙.

^๔ ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๑ พ.ศ. ๒๔๐๒ เลขที่ ๑๓๔
เรื่องทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเมื่อพระชนมายุได้ ๒๐,๐๐๐ วัน

^๕ ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๔ เลขที่ ๑๒๔
เรื่องเชิญพระชินศรี ลงมาวัดบวรนิเวศน์

^๖ ห้องสมุดวชิรญาณ มทนายรับสั่งรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๙๖ เลขที่ ๓๙/๑ ทำบุญฉลองพระชัยวัฒน์ นิมนต์พระสงฆ์ ๒๗๐ รูป ทำบุญฉลอง ๗ วัน ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดบวรนิเวศน์ วัดบรมนิวาส

^๗ ห้องสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐ เลขที่ ๑๒/๑ เรื่องบันทึกเหตุการณ์บางอย่าง เช่น แห่ปราสาทผึ้งไปวัดบวรนิเวศน์

^๘ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔, ๒ : ๑๙๖.

^๙ รายละเอียดได้กล่าวแล้ว.

๔. พระราชกรณียกิจอื่น ๆ

นอกจากการบำเพ็ญพระราชกุศลมากมายดังกล่าวแล้ว ยังจะสังเกตได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงบทบาทในการให้ความสำคัญกับธรรมยุติกนิกายไว้หลายประการคือ

(ก) เมื่อคราวพระสมุทรมณี (ยิ้ม) วัดบวรนิเวศถวายเทศน์ผัดนั้น ตอนแรกพระองค์โปรดให้ถอดออกจากสมณศักดิ์ และงดกับปียกณฑ์ แต่ต่อมาก็ พระราชทานอภัยโทษให้และคืนสมณศักดิ์ตามเดิมรวมทั้งให้จ่ายกับปียกณฑ์เหมือนเดิม^๑ แต่ขณะที่ "พระเทพมณี วัดสุวรรณาราม ไปรับพระราชทานฉันทนพ ระมหาปราสาท พระสงฆ์อันดับสวดถวายพระพร ผิดวิปลาคหลายแห่งและเมื่อถวายสัพพีและภาวตุสัพพี นั้น ก็ถือตาลีบัดบ้าง ไม่ถือตาลีบัดบ้าง ทำกริยาอาการประมาท"^๒ ครามผิดดังกล่าวนี้บรรดาเสนาบดีที่พระองค์ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สอบสวนได้เสนอให้ลงโทษโดยให้พระ เทพมณีขนทราย ๕๐๐๐ ตะกร้า แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เพียงภาคทัณฑ์พระ เทพมณี ส่วนพระอันดับก็ให้ไล่ออกจากวัดสุวรรณาราม ซึ่งเป็นวัดหลวง และไม่ให้ไปอาศัยอยู่ในวัดหลวงที่วาระ ประเทศอีกต่อไป^๓

^๑ หอสมุดวชิรญาณ หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๕๔ เลขที่ ๑/ค/๑๕ เรื่องพระราชทานโทษมหายิ้ม ซึ่งถวายเทศน์ผัดให้พระสมุทรมณี และเลขที่ ๔๕/๕ เรื่องพระราชทานอภัยโทษพระมหายิ้มวัดบวรนิเวศ และเลขที่ ๕๖/๑ ทรงโปรดเกล้าฯ ทยกโทษให้พระสมุทรมณี ให้จ่ายกับปียกณฑ์แก่ท่านตามเคย

^๒ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ เลขที่ ๕๑ เรื่องลงโทษพระ เทพมณี วัดสุวรรณาราม พระสงฆ์อันดับรับพระราชทานฉันทนพ ระมหาปราสาทถวายพระพร ผิดวิปลาคหลายแห่ง

^๓ เรื่องเดียวกัน .

- ข) หากพระธรรมยุติกนิกายจะเดินทางไกล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงอำนวยการความสะดวกให้เต็มที่ เช่น เมื่อคราวพระราชวังมณเฑียรวิเศษจะเดินทางกลับจากพม่ามาไทย^๑ หรือคราวพระครูประทุมธรรมธาดา วัดประทุมวนารามจะไปเยี่ยมญาติโยมที่อุบลราชธานี^๒ หรือคราวพระครูพุทธมณฑลวัดบวรนิเวศจะเดินทางไปทำศพโยมมารดา^๓ ฯลฯ
- ค) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการติดต่อด้านศาสนทูตกับชาติอื่น ๆ หลายครั้ง ทั้งกับลังกาและพม่า แต่เกือบทุกครั้งก็มักจะมีปรากฏว่าผู้ที่ทำหน้าที่ในการติดต่อด้านศาสนทูตคือ พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายนั่นเอง ทั้งการเดินทางไปลังกาของพระอโณมณี^๔ วัดปทุมคงคา พระมหาชื่น วัดพิชัยญาติ พระมหาทรุภัง วัดบวรนิเวศ และพระชันดับ ๗ รูป ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ และกลับมาใน พ.ศ. ๒๓๙๖^๕ การเดินทางไปเป็นสมณทูตยังประเทศพม่า

^๑ท้องสมุทวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๑ พ.ศ. ๒๔๐๒ เลขที่ ๗๖/๑ ถึงพระยาตาก พระยาสยามวิเศษ รัชกาลที่ ๔ เรื่อง พระราชวังมณเฑียรวิเศษจะเดินทางกลับจาก เขียม เขียนพระศาสนาที่เมืองอังวะ อย่างกึ่ง มัตนะ ทางเมืองเมะล่ำเล็ง ผ่านเมืองตากให้จัดช้างและคนออกไปรับที่เมืองเมะล่ำเล็ง.

^๒ท้องสมุทวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๑ พ.ศ. ๒๔๐๒ เลขที่ ๗๖/๒ ถึงเมืองอุบลราชธานี เรื่อง พระครูประทุมธรรมธาดา วัดประทุมวนารามจะไปเยี่ยมญาติโยม ณ เมืองนี้ให้ความสะดวกสบายด้วย และเลขที่ ๗๖/๓ ถึงพระยาปราจีนบุรี เรื่อง พระครูประทุมธรรมธาดา วัดประทุมวนารามจะไปเมืองอุบลราชธานี ให้จัดช้างและโคแต่งกรรมการไปส่งตามระยะทางให้ถึงเมืองอุบลราชธานี

^๓ท้องสมุทวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๕ เลขที่ ๒๐๐/๑ หนังสือพระศรีสทภพราชปลัดถึงพระยาวิเศษฤๅชัย เรื่อง ให้ช่วยอำนวยการความสะดวก พระครูพุทธมณฑล วัดบวรนิเวศ ซึ่งขึ้นไปการทำศพโยมมารดา

^๔ท้องสมุทวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๙๕ เลขที่ ๖๕ เรื่อง ให้พระอโณมณีไปลังกา.

^๕เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔, ๑ : ๑๑๑.

ของพระรามัญ^๑ การโต้ตอบสมณสาสน์กับพระศิริสุมาน แห่งลังกา^๒

ง) เมื่อทรงปฏิบัติวินัยตามอย่างพระมอญเมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองผ้าแบบพระมอญ คือห่มแหวก บรรดาพระธรรมยุติกทั้งหลายก็ห่มแหวกตาม ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัย^๓ แม้ในครั้งเสด็จสวรรคตยังทรงมีพระราชปรารภถึงเรื่องพระธรรมยุติกห่มผ้าแหวก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งขณะนั้นทรงผนวชอยู่ทรงทราบ จึงโปรดให้เลิกห่มแหวก และกลับมามีชีวิตตามแบบพระมหานิกายทั้งหมด^๔ ซึ่งได้สร้างความคับอกคับใจและเป็นการสิ้นความรู้สึกแก่พระธรรมยุติกทั่วไปอย่างมาก^๕ ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์แล้ว ได้ทรงประกาศแก่พระสงฆ์ทั้งหลายให้ห่มผ้าตามความพอใจ^๖ ต่อมาพระสงฆ์ธรรมยุติกได้เข้าชื้อกันเสนอต่อกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร^๗ ให้นำความเรื่องนี้ขึ้นกราบบังคมทูล ขอกลับไปครองแหวกเหมือนเดิม แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยทูลรับไว้ ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการครองผ้ามาก่อน จึงพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่า การปฏิบัติธรรมวินัยเป็นกิจของพระสงฆ์ ผู้ปฏิบัติไม่ใช่กิจของพระเจ้าแผ่นดิน^๘ หากพระสงฆ์เห็นว่า การปฏิบัติอย่างไรถูกต้องตามพระวินัย และปรารถนาจะทำสิ่งนั้นก็ให้ทำได้ตามใจด้วยเหตุนี้บรรดาพระธรรมยุติกนิกายก็พากันกลับห่มแหวกตามเดิม^๙

^๑ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายขุดรัชกาลที่ ๕ ไม่มี จ.ศ. เลขที่ ๓๐๖ สมณสาสน์ถึงพระ-
พุทธมามะเมืองเมาะล่ำเลิง และสิ่งท่านเทศมาลาให้ท่านรามัญผู้นำไป

^๒ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายขุดรัชกาลที่ ๕ ไม่มี จ.ศ. เลขที่ ๓๐๖ สมณสาสน์

๑) เรื่องส่งพระรูปต่าง ๆ ไม่พอพระราชทานพระศิริสุมานะในลังกา ๒) เรื่องพระศิริสุมานะในลังกา
ส่งเข้ามาถวายสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^๓ นันทนา วัฒนสุข, "บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการทำนุบำรุงพุทธศาสนา," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๑๑๓.

^๔ ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓๐ (กรุงเทพมหานคร : ศุภสภา, ๒๕๑๙), หน้า ๑๐๐-๑๐๓.

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า ๓๔.

^๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส, หน้า ๔๔.

^๗ พระยศในขณะนั้นของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

^๘ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, ความทรงจำ, หน้า ๑๓๑.

^๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ, หน้า ๓๔.

สรุป

การสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงใช้การสร้างความสัมพันธ์กับธรรมยุติกนิกายดังกล่าว ทำให้ธรรมยุติกนิกายมีบทบาทในสังคมไทยมากขึ้น ตั้งแต่การมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับบรรดาเจ้านายและขุนนางในรูปของการทำบุญต่าง ๆ และการบวชเป็นพระธรรมยุติกนิกายอย่างแพร่หลาย หรือการให้พระธรรมยุติไปเผยแพร่วุทธศาสนาในหัวเมืองต่าง ๆ ให้กว้างขวางขึ้น หรือการให้พระธรรมยุติไปเผยแพร่วุทธศาสนาในประเทศราชทั้งลาว เขมร ที่มีปัญหาในด้านความแตกแยกและการคุกคามจากอิทธิพลตะวันตก ตลอดจนการยกฐานะของพระธรรมยุติกนิกายให้มีความสำคัญมากขึ้น ในขณะสงฆ์ การที่ธรรมยุติกนิกายมีบทบาทในสังคมไทยดังกล่าวย่อมมีผลทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงอยู่ในฐานะผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกายและผู้อุปถัมภ์ธรรมยุติกนิกายที่สำคัญ เพราะได้กล่าวในเรื่องความสำคัญของสถาบันสงฆ์ในตอนต้นแล้วว่า พระสงฆ์ทำหน้าที่ตั้งแต่การเป็นผู้นำของสังคมและประชาชน เป็นตัวเชื่อมของชนแต่ละกลุ่มในสังคม เป็นเบ้าหลอมความคิดของคนในสังคมให้คล้ายคลึงกัน และช่วยสร้างความยอมรับของแต่ละกลุ่มในสังคมที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี ดังนั้นเมื่อธรรมยุติกนิกายมีบทบาทมากขึ้นก็ย่อมทำหน้าที่ดังกล่าวและช่วยสร้างความยอมรับจากชนแต่ละกลุ่มในสังคมที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้มากขึ้นเช่นกัน ทั้งจากกลุ่มเจ้านาย, ขุนนาง, ประชาชน, หัวเมืองต่าง ๆ, และบรรดาประเทศราชทั้งหลาย.